

Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la
Universitat de Barcelona

Programa de Doctorat: Poder i societat a l'Edat Mitjana
Bienni 1995-1997

NOUS TEXTOS D'HISTORIADORS MUSULMANS REFERENTS A LA
CATALUNYA MEDIEVAL
(CONTINUACIÓ DE L'OBRA DE J. Mª MILLÀS I VALLICROSA)

Tesi doctoral
dirigida pel Dr. Manuel Riu i Riu

per a obtenir el grau de Doctor
en Geografia i Història

Dolors Bramon Planas. 1998

GOVERN DE MUḤAMMAD B. ABĪ °ĀMIR AL-MANŞŪR (978-1002)

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-°ibar* (apud DOZY: *Recherches*, I, Apèndix, pp. XXII-XXIII)¹⁰⁹⁸.

§ 439 Al principi de llur govern, els omeies [andalusins] es llegaven el consell d'afalagar els reis (*mulūk*) de la gent de Barcelona, temerosos de l'ajut que podien rebre del senyor de Roma i, després, del de Constantinoble [en cas de guerra]. Però quan tingué lloc el govern d'al-Manşūr b. Abī °Āmir, ja fou evident que la gent de Barcelona s'havia deslligat del rei d' *Ifranġa*. Al-Manşūr cuità a algarejar-los, tot robant el seu país i castigant els seus districtes. S'emparà de Barcelona, l'arrasà i inflingí tota mena de desgràcies als seus habitants. Aleshores el seu rei (*malik*) era Borrell [II], fill de Sunyer [*Burrīl b. Sunīr*], i [Almansor] el tractà de la mateixa manera que a la resta de reis cristians¹⁰⁹⁹.

maig-agost 978

AL-°UDRĪ, *Nuṣūṣ*, p. 75.

§ 440 Muḥammad b. Abī °Āmir sortí en campanya contra Alfaro (*al-Fabra*, variant, *al-Fabruh*)¹¹⁰⁰. Fou una asseifa de tres penetracions [en territori enemic], entre les

---

¹⁰⁹⁸ Aquest fragment és continuació de MILLÀS, *Textos*, § 93.

¹⁰⁹⁹ Cf. MILLÀS, *Textos*, XXXIX-XL, on dóna una traducció més lliure d'aquest fragment.

¹¹⁰⁰ Cf. MOLINA, *Almanzor*, on s'assenyala que hi ha hagut diverses propostes d'identificació d'aquest topònim, tals com Alfaro o Alfambra. També s'ha suggerit que podria tractar-se de Fabara de Caspe, a l'Aragó, o de La Febró (Baix Camp), però ambdues poblacions en aquest moment formaven part del territori andalusí. Crec que es tracta d'Alfaro (La Rioja) i així es compleixen les anunciades 3 penetracions: Alfaro, Pamplona i el pla de Barcelona.

quals, s'hi compten la de Pamplona i la del pla de Barcelona. Fou la primera asseifa empresa mentre era *ḥāḡib**¹¹⁰¹. Sortí de la mesquita de Còrdova, després de l'oració col·lectiva [del divendres], quan quedaven deu dies de *šawwāl* de l'any 367, que correspon al darrer dia de maig [31 maig 978]. Tornà el dimarts, quan quedaven dues nits de *dū l-ḥiḡḡa* d'aquell any [6 agost 978], al cap de 38¹¹⁰² dies.

Descripció Anònima, p. 158 a.

§ 441 La quarta [algarada d'Almansor, 31 maig-6 agost 978] fou la de ? (*al-Dāliya*)¹¹⁰³, del territori de Barcelona.

Descripció Anònima, p. 158 b.

§ 442 La cinquena [campanya, 4 octubre-5 novembre 978] fou la de Ledesma (*Laṡiṡma*)¹¹⁰⁴, en la que fou derrotat Borrell, rei dels francs (*malik al-ifraḡ*)¹¹⁰⁵ i de la que tornà amb tres mil captives cap a Còrdova.

juny-agost 982

AL-^cUDRĪ, *Nuṡūs*, p. 78.

§ 443 Muḥammad b. Abī ^cĀmir sortí en campanya contra les tres nacions. Fou una

---

¹¹⁰¹ Almansor s'apropià d'aquest títol des de l'any 978 fins que el transferí al seu fill ^cAbd al-Malik el 991.

¹¹⁰² En realitat la campanya en durà 68.

¹¹⁰³ BENET, *El procés*, 97-103 i jo mateixa (cf. BRAMON, *Almanzor*), identificarem amb Lilla (Conca de Barberà) ampliant així l'abast territorial d'aquesta campanya, que hauria castigat també l'Alt Camp i la Conca de Barberà. Però cal assenyalar que G. Feliu em comunica molt amablement que dubta que l'any 978 pogué haver-hi al coll de Lilla una fortificació que valgués una campanya d'Almansor i que podria tractar-se de Lillet (Berguedà) [suposició acceptable des del punt de vista filològic] i que això indicaria la intenció de passar a l'actual sud França, donat que el seu castell es trobava en un dels passos més tradicionals. Sobre el castell de Lillet, amb església consagrada el 833, cf. C. BARAUT, *Les actes de consagració d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat de Cultura Urgel·litana, La Seu d'Urgell 1986, apèndix 1; *Castells catalans*, V, 901-910, i *Catalunya romànica*, XII.

¹¹⁰⁴ La identificació és deguda a L. SECO DE LUCENA, *Acerca de las campañas militares de Almanzor*, "MEAH", XIV-XV (1965-1966), 7-29 (cf. també, MOLINA, *Almanzor*, notes 34 i 92).

¹¹⁰⁵ Cf. MOLINA, *Almanzor*, 240, que creu -encertadament, al meu entendre- que aquesta notícia pertany a la campanya anterior.

asseifa de dues penetracions [en territori enemic]. [Partí] el 6 de *dū l-ḥiǧǧa* de l'any 371, que corresponia al primer de juny [del 982] i tornà el divendres onzè de *ṣafar* del 372 [4 agost 982], al cap de 75¹¹⁰⁶ dies.

Descripció Anònima, p. 158 c.

§ 444 La setzena [asseifa, 1 juny-4 agost 982] fou la de *Qaštīliya*¹¹⁰⁷, ? (*Munt B.līq*), Girona i Òdena (*Wuṭīnah*)¹¹⁰⁸. Destruí les seves muralles, s'emparà de les seves forteses i obligà a pactar al rei de *Qaštīliya*, que li donà en matrimoni a la seva filla¹¹⁰⁹. Després anà cap al territori català (*bilād al-ifraṅǧ*) i conquerí la fortalesa de

---

¹¹⁰⁶ Segons les dades escrites anteriorment, la campanya durà 65 dies.

¹¹⁰⁷ Aquest topònim prové del llatí nordafricà *castellos* o *castellus*. En tractar-se d'una paraula estrangera, el canvi /o/ > /a/ constituïa una regularització morfològica del que sonava al possessiu /-uh/ per un final més habitual en els topònims que, en general, són femenins en àrab (cf. F. CORRIENTE, *Dos nuevos romancismos del árabe hispánico > adālah > y > adāqal < = /yadd(a)/*, "AA", XLIII (1978), 423-426, n. 8). Fou importat a molts llocs de la Península poblats per berbers com a rèplica del nom de la comarca de Qaštīliya i de la seva capital, *madīnat Qaštīliya*, l'actual Tūzar, al sud de Tunísia (cf. J. OLIVER ASÍN, *En torno a los orígenes de Castilla. Su toponimia en relación con los árabes y los beréberes*, Discurso leído en el acto de su recepción pública en la Real Academia de la Historia, Madrid 1974, reproduït a "AA" XXXVIII (1973), 383-391). MOLINA, *Almanzor*, 246-247, recull les diverses propostes d'identificació i insinua que en aquest cas pot correspondre a Estella. CAÑADA, *Almanzor*, 378-379, creu que es tracta "de una ciudad fuerte dentro de los dominios del rey de Pamplona, y que se encontraba entre la actual Rioja, en su comarca de Nájera, y la Vasconia propiamente dicha" i apunta que podria correspondre a Cantabria, plaça forta cristiana situada a l'altra banda de Ebre davant de Logroño. Podria tractar-se, però, directament de Castella que en aquest temps estava sota predomini navarrès.

¹¹⁰⁸ Tots els estudiosos que han tractat aquest fragment han llegit *wa waṭani-hi* que han traduït per "i el seu territori", però, al meu entendre, aquesta interpretació no és correcta. El terme *waṭan* significa (tant en àrab medieval com modern) "patria" o "morada", tal com mostra, per exemple el *Vocabulista in arabico*, que el tradueix per "patria", "habitaculum" i "locis". És per això que crec que es tracta d'un cas més de /t/ representant la /d/ llatina (cf. F. CORRIENTE, *A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle*, IHAC, Madrid 1977, 2.8.3., p. 40) i que és un topònim que correspon a Òdena (Anoia), documentat com a castell l'any 957 (cf. *Catalunya Romànica*, XIX, 443-447 i *Castells Catalans*, V, 266-287). La pronúncia d'aquest nom fluctua entre la plana i l'esdrúixola i àdhuc, segons el *Diccionari* de COROMINES (VIII, 528 a 55-57) es diu Òdona. Segons ABADAL, *Comtes*, 316, aquest castell estava situat en territori de frontera i el *Cartulari de Sant Cugat* explica que "aquest [territori] romangué inculte i deshabitat per la repetició de les incursions de la mala gent i de les falanges nombroses dels ismaelites, que assíduament prenién i retenien les fortificacions i castells que els cristians havien bastit a les marques de Barcelona" (*apud* ABADAL, *Dels visigots*, II, esp. 228).

¹¹⁰⁹ Segons CAÑADA, *Almanzor*, 378, i a partir d'IBN AL-ḤATĪB, *Kitāb a'māl al-a'lām*, 66, es tracta de la filla de Sanç Garcés II de Pamplona, que es convertí a l'islam i que fou la mare d'Abd al-Rahmān Sançol.

Mont Far (*Munt Farīq*)¹¹¹⁰, Girona i Òdena d'on tornà amb botí i captius¹¹¹¹.

juny-setembre 984

AL-^cUDRĪ, *Nuṣūṣ*, p. 79.

§ 445 Muḥammad b. Abī ^cĀmir sortí en campanya, per segona vegada, contra ? (*Šant B.lb.q*)¹¹¹² i contra la plana de Barcelona¹¹¹³. Aquesta asseifa, que tingué dues penetracions [en territori enemic], [partí] el dimecres, quan quedaven vuit dies de *muḥarram* de l'any 374 [25 juny 984], que era el dia després de l'*anṣara*¹¹¹⁴. Tornà

---

¹¹¹⁰ La identificació d'aquest topònim amb el castell del Far, a Llinars del Vallès, és deguda a BENET, *El procés*, 93-96. Cf. també, BRAMON, *Almanzor*.

¹¹¹¹ De les tres nacions de què parla al-^cUdrī comptem amb Navarra, amb la possible Castella, representada per aquest *Munt B.līq*, ara com ara sense identificar, i, sens dubte, amb Catalunya.

¹¹¹² Al-^cUdrī, *Nuṣūṣ*, 76 i *Descripció Anònima*, 158, esmenten una campanya (la setena, l'estiu del 979) contra una població escrita amb aquesta mateixa grafia. RUIZ ASENCIO: *Almanzor*, 59 (n. 11), 40 i 41, llegí *Šantbulbiqa* i identificà aquest topònim amb Sepulbega, nom medieval de l'actual Sepúlveda, tot afegint que els *Anales de Cardeña I* i els *Anales Castellanos Segundos* també esmenten un atac del 984. Cf. la nota següent.

¹¹¹³ Resulta estrany que ataqués terres de Segovia i Barcelona en una mateixa campanya. Noti's que el text explicita que foren "dues penetracions en territori enemic". Ruiz Asencio interpreta que, en trobar escassa resistència a Sepúlveda, sense tornar a Còrdova s'hauria dirigit cap a territori català, possiblement com a exploració del territori i preparació de la campanya de l'any següent contra Barcelona. Però és temptador de pensar que el topònim *Šant B.lb.q* o la variant *Šant B.līq* (cf. el fragment següent) podria correspondre a una mala grafia d'alguna població més propera a la capital catalana, com, per exemple, el monestir de Sant Cugat del Vallès o el de Sant Benet de Bages. Pel que fa al primer, atacat, segons la tradició, l'any següent, cal notar que la seva pretesa destrucció només està testimoniada per un precepte de Lotari, que no és segur que no sigui un fals. Lamentablement, com que Ibn Darrāğ al-Qaṣṣallī no hi participà, en el seu *dtwān* (cf. MAKKĪ, *La España cristiana*, 79) no hi ha cap menció d'aquesta campanya del 984. Un altre camí per esbrinar si hi hagué atac o no, podria ésser l'estudi de la documentació relativa al monestir en qüestió, conservada en el *Cartulari de Sant Cugat*. G. Feliu ha tingut l'amabilitat de fer-me arribar una relació de la dels anys 982-986: en ella s'hi observa un buit documental entre el 23 de maig i el 9 d'octubre del 984 (on cabria situar una possible destrucció) i un altre des del 24 de març fins el 27 de juliol del 985 (datat erròniament a 28 de febrer, segons el *Cartulari*, 168), i el que sobta és aquest darrer document, datat a menys d'un mes de la presa de Barcelona. Ara com ara, doncs, no podem tenir cap certesa de la destrucció de Sant Cugat ni de quan tingué lloc, en cas afirmatiu. Si es tractés de Sant Benet de Bages, cal assenyalar que està en la ruta més fàcil per anar després cap a la plana de Barcelona i, per altra banda, la combinació Lillet (cf. la campanya del 978) i Sant Benet explicaria l'interès per fortificar Cardona després dels atacs d'Almansor (una vegada més he d'expressar el meu agraïment a G. Feliu).

¹¹¹⁴ És a dir, l'endemà del solstici d'estiu. Cf. F. DE LA GRANJA: *Fiestas cristianas en al-Andalus (Materiales para su estudio)*, "AA" XXXIV (1969), 1-55 i XXXV (1970), 119-142.

el vuit de *rabī* II [8 setembre 984], al cap de setanta¹¹¹⁵ dies.

Descripció Anònima, p. 159 a.

§ 446 La vint-i-dosena [25 juny-8 setembre 984] fou, una altra vegada, contra Sepúlveda ? (*Šant B.lb.q*, variant *Šant B.līq*) on instal·là els almajànecs i combaté nit i dia fins que la conquerí per la força. Obtení botí i captius incomptables i l'arrasà. Tornà per Barcelona, tot matant i destruint.

maig-juliol 985

AL-*UDRĪ*, *Nuṣūṣ*, p. 15.

§ 447 S'explica que [anant cap a Barcelona l'any 985]¹¹¹⁶, quan al-Mansūr, Muḥammad b. Abī *Āmir*, arribà a la ciutat de Múrcia (...) Aḥmad [b. Duḥaym b. Ḥaṭṭāb¹¹¹⁷], l'hostatjà uns dies juntament amb el seu exèrcit. Li preparava tot el que es pot desitjar per un bany, és a dir, aigua de roses extremadament oloroses, i li regalà quintars de plata pura.

El seu fill, Abū l-Aṣbaḡ Mūsà b. Aḥmad b. al-Raḥmān [b. Duḥaym b. Ḥaṭṭāb]¹¹¹⁸ obtení el cadiatge de les jurisdiccions de la ciutat de València, d'Oriola, de Tortosa i de les illes de Mallorca, Menorca i Eivissa.

AL-*UDRĪ*, *Nuṣūṣ*, p. 80.

§ 448 Muḥammad b. Abī *Āmir* sortí en campanya contra Barcelona. Fou una asseifa d'una sola penetració [que partí] el dimarts, a 12 nits passades de *dū l-ḥiḡḡa* de l'any

¹¹¹⁵ La duració de la campanya fou de 76 dies.

¹¹¹⁶ Aquesta campanya ha fet córrer molta tinta. Cf. els treballs més recents de ROVIRA, *Notes documentals*; FELIU, *Al-Mansur*; DDAA: *Dossier. Barcelona fa mil anys: l'assalt d'Al-Mansur*, "L'Avenç", núm. 84 (1985), 29-60; P. CATALÀ ROCA, *El dia que Barcelona va morir (6 juliol 985: al-Mansur*, R. Dalmau ed., Barcelona 1985, i, sobre tot, SÁNCHEZ, *Al-Mansūr*.

¹¹¹⁷ Sobre la poderosa família siriana dels Banū Ḥaṭṭāb, emparentats amb Teodomir d'Oriola, cf. HUICI MIRANDA, *Historia musulmana de Valencia*, I, 92-100 i L. MOLINA, "Los banū Ḥaṭṭāb", *Estudios Onomástico Biográficos de al-Andalus (Familias andaluses)* V, CSIC-ICMA, Madrid 1992, 303.

¹¹¹⁸ Cf. BALLESTÍN, *Prosopografía*, 86.

374, que correspon al dia 5 de maig [del 985]. Tornà al cap de 80 dies [23 juliol 985].

IBN AL-KARDABŪS, *Tārīḥ al-Andalus*, p. 63.

§ 449 Déu posà victòries a les mans [d'Almansor], perquè conquerí Barcelona i matà el seu rei, Borrell¹¹¹⁹. Captivà la seva gent i destruí [la ciutat], emportant-se'n un quantió botí en esclaus, servidors, riqueses, armes, vestits i bèsties. Tornà cap a Còrdova sa i estalvi, ric en botí i triomfant.

IBN AL-ABBĀR, *al-Ḥulla al-siyarā'*, II, p. 311.

§ 450 També explica Ibn Ḥayyān [a la seva obra] *al-Dawla al-Āmiriyya*¹¹²⁰, en mencionar l'algarada d'al-Manšūr Muḥammad b. Abī Āmir a Barcelona -l'any 374 [985], que correspon a la vint-i-tresena de les seves campanyes- que [Almansor] emprengué el camí de l'orient d'al-Andalus, tot seguint la ruta d'Elvira¹¹²¹ cap a Baza i *Tudmīr**. A la ciutat de Múrcia, capital de *Tudmīr**, fou hoste del [personatge] conegut per Ibn Ḥaṭṭāb -el nom [complet] del qual no consigna, però que posseïa grans riqueses, abundants beneficis i nobles intencions-. [Almansor] romangué amb ell tretze dies.

IBN AL-ABBĀR, *al-Ḥulla al-siyarā'*, II, pp. 312-313.

§ 451 Abū Bakr Aḥmad b. Saġīd b. Abī l-Fayyād, conegut per Ibn al-Ġaššā', a la seva història titulada *al-ġībar*, on menciona també l'algarada d'Almansor a Barcelona, digué: Sortí cap allà des de Còrdova el dimarts, passades dotze nits de *dū l-ḥiġġa* de l'any

¹¹¹⁹ La notícia és falsa. La *Crònica de Sant Pere de les Puelles*, redactada probablement entre 1278 i 1283, diu que Borrell morí a la batalla de Rovirans en lluita contra els musulmans i M. Coll i Alentorn creu que és possible que el seu autor s'inspirés en alguna llegenda anterior, basada, precisament, en la caiguda de Barcelona en ocasió d'aquesta campanya del 985 (*apud SÁNCHEZ, Al-Manšūr*, 300). Cf. § 455. Cal notar, tal i com m'assenyala G. Feliu, que l'esmentada *Crònica* no és una font fiable i que segurament la pretesa batalla de Rovirans no existí.

¹¹²⁰ Es tracta d'un text d'Ibn Ḥayyān, avui perdut, que, segons P. CHALMETA, *Historiografia medieval Hispana*, "AA" XXXVII (1972), 383, formaria part dels volums IX i X d'*al-Muqtabis*.

¹¹²¹ Cf. la nota corresponent a § 305.

374, que correspon al dia 5 de maig [del 985]. Partí cap a Elvira¹¹²², Baza, Lorca i Múrcia, on va romandre 23 dies¹¹²³ sota l'hospitalitat d'Aḥmad b. Duḥaym b. Ḥaṭṭāb i del seu fill, Abū l-Aṣbaḡ Mūsà b. Aḥmad, els quals no deixaren que cap membre del seu exèrcit, des dels visirs fins els escortes, es gastés ni un sol *dirham*¹¹²⁴.

IBN AL-ḤAṬĪB, *al-Iḥāṭa*, II, pp. 105-106.

§ 452 Diu l'autor del *Diwān fī l-Dawla al-Āmiriyya*¹¹²⁵, en mencionar Almansor i el comte català de la ciutat de Barcelona (*qūmis al-Firaṅḡa bi-madīnat Baršalūna*): Aquesta nació és la més poblada de la cristiandat (...) i [Almansor] els dedicà exclusivament l'asseifa de l'any [3]75 [24 maig 985-12 maig 986], que era la tretzena¹¹²⁶ de les seves algarades. Ja s'havia preparat per fer-ho, bo i reunint les tropes (...). Emprengué la marxa per l'orient d'al-Andalus, per tal d'aplegar-hi provisionaments i seguí la ruta d'Elvira¹¹²⁷, cap a Baza i *Tudmīr**¹¹²⁸. En aquesta

---

¹¹²² Cf. la nota corresponent a § 305.

¹¹²³ Noti's que no hi ha unanimitat en consignar la duració de l'estada a Múrcia.

¹¹²⁴ A continuació descriu les atencions de què fou objecte Almansor i que obvio perquè no tenen rellevància pel tema que ens ocupa.

¹¹²⁵ Cf. la nota corresponent a § 450.

¹¹²⁶ Tal i com escriuen Ibn al-Abbār (cf. § 449) i *Descripció Anònima* (cf. § 454), aquesta campanya era, en realitat, la vint-i-tresena.

¹¹²⁷ Cf. la nota corresponent a § 305.

¹¹²⁸ Noti's que els textos àrabs només indiquen l'itinerari seguit des de Còrdova fins a Múrcia. Lévi-Provençal escriu (p. 419) que Almansor seguí el seu camí al llarg de la costa mediterrània fins a Barcelona. Segons BENET (*El procés*, 107), "és més versemblant que remuntés la vall del Segura fins arribar al Tajo i es dirigís a Medinaceli i d'aquí a Saragossa, a recollir els importants contingents de tropes que estaven estacionades en aquestes dues ciutats, capitals de dues Marques. I, des de Saragossa, dirigir-se cap a Barcelona. Contribueix a confirmar aquesta ruta el fet que a Saragossa i a Osca hi anaren a parar captius barcelonins, senyal que tropes de la Marca Superior hi participaren" (cf., al respecte, la documentació estudiada per ROVIRA, *Notes documentals*, i FELIU, *Al-Mansur*). Crec que el més probable és que part de l'exèrcit continués per l'actual País Valencià i que l'operació fos en tenalla, cosa que permeté l'arribada fins a les portes de Barcelona, fita no aconseguida en les expedicions anteriors.

algarada derrotà Borrell, rei de Catalunya (*Firanġa*)¹¹²⁹, i assetjà la ciutat de Barcelona¹¹³⁰. Hi penetrà per la força el dilluns a mitjan *şafar* de l'any [3]74 o [l'any] següent, [3]75 [6 juliol 985]¹¹³¹.

IBN AL-ĤATĪB, *Kitāb aʿmāl al-ʿlām*, p. 74.

§ 453 Quan Almansor hagué abatut el poder dels cristians de Castella i Lleó i del seu territori, dirigí el seu objectiu cap a l'algarada contra Catalunya (*al-Firanġa*), que limita amb la terra de França (*Ifranġa*) i de Roma. Era una nació invencible a causa de la resistència [de la seva gent], de les seves armes, de la seva duresa i del seu nombre, [però] la sotmeté i entrà a Barcelona. Per combatre, [els musulmans] es serviren de làmines (*qarāmid*) d'acer, amb les que es recobriren els avantbraços (*sawāʿid*)¹¹³², i així, d'aquesta manera, els genets pogueren parar les espases catalanes (d'*al-Firanġa*) sobre llurs caps i llurs cares.

IBN AL-ĤATĪB, *Kitāb aʿmāl al-ʿlām*, p. 99.

---

¹¹²⁹ Aquesta frase és l'única que pot fer referència a un enfrontament amb Borrell fora de la ciutat. DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, II, 239, escriví (tot citant *al-Iḥāta*) "et ayyant battu le comte Borrel, il arriva le mercredi 1er de julliet devant la ville de Barcelone". LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, anà més enllà: "advertido de su avance el conde Borrell hizo un intento de contenerlo todavía en territorio musulmán, pero en vano, porque sufrió un tremendo descalabro". Val a dir que el segueixen la majoria d'historiadors que, fins i tot, han situat l'encontre a camp obert al Penedès i afegeixen que Borrell s'hauria retirat després terra endins per a refer el seu exèrcit. FELIU (*Al-Mansur*, 51), que ja assenyala la manca de suport documental per a aquestes afirmacions i creu que "no hauria estat gaire raonable que el comte hagués sortit a l'encontre d'Al-Mansur deixant el més granat dels cavallers a Barcelona", suposa que la topada hauria tingut lloc quan l'āmīr devastava els burgs fora muralles. D'acord amb la tesi de Feliu, crec que val la pena d'imaginar que un comte que hagués fugit de l'enemic i hagués perdut la capital difícilment hauria continuat essent comte.

¹¹³⁰ DOZY, que treballà els manuscrits 1673 i 1674 de la Biblioteca de l'Escorial, afegeix (cf. la nota anterior) que arribà a Barcelona el dimecres primer de juliol. MILLÀS, que treballà una edició impresa d'*al-Iḥāta* (cf. *Textos*, § 35) també consigna (cf. *Textos*, XL, però potser ho fa seguint DOZY) que arribà el dimecres 9 de *şafar*, o sia el primer de juliol. Lamentablement, aquesta frase no figura en l'edició d'*al-Iḥāta* de què disposem ni tampoc en les esmenes i ampliacions fetes per ʿABD AL-SALĀM ŞAQŪR (*al-Iḥāta fī aḥbār Ġarnāta, nuṣūṣ ġadīda lam tunşar*, Tànger 1987) a partir dels esmentats manuscrits de l'Escorial (i d'altres). Ara com ara, doncs, caldrà fiar-se de la merescuda fama de seriositat d'ambdós historiadors.

¹¹³¹ DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, II, 239, és qui fixà la data correcta. Efectivament, el 6 de juliol de l'any 375/985, correspon al dia 14 de *şafar* i fou dilluns.

¹¹³² Millàs traduí per "cavalls".

§ 454 Escribí Ibn Ḥayyān: Quan Muḥammad b. Abī ʿAmir volgué dedicar-se a acaparar aliments per emprendre l'algarada contra Barcelona l'any 374 [4 juny 984-23 maig 985] el montant que aconseguí pujava a cent mil modis i escaig. Quedà meravellat i exclamà: "Tinc més gra que Josep, l'amo dels graners [d'Egipte]!"¹¹³³, però no tardà a pagar l'atreviment de les seves paraules per haver-les deixat sense la petició d'ajut al seu Senyor.

Descripció Anònima, p. 159 b.

§ 455 La vint-i-tresena fou la de Barcelona, on acampà assetjant-la. Hi instal·là almajànecs que tiraven caps de cristians en lloc de pedres. Cada dia s'hi llençaven mil caps¹¹³⁴ fins que se n'emparà per la força. Els captius, entre dones i nens, arribaren a setanta mil¹¹³⁵.

1 abril 987

§ 456 *Un document llatí que recull una controvèrsia entre els homes d'Aguilaniu i de Jusseu, del terme de Benavarre, sobre la possessió d'un pou saliner, esmenta que el prevere Fortuny, "iudicem cunctis christianis Leridense" fou l'encarregat d'establir un*

---

¹¹³³ La figura del Josep bíblic com a colonitzador exitós de terres ermes a Egipte constitueix un tòpic en la literatura araboislàmica (cf. la interpretació islàmica de la història de Josep a D. SIDERSKY, *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophètes*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1933, 55-68).

¹¹³⁴ En el mateix sentit amb què hem anotat a § 449, també la *Crònica de Sant Pere de les Puelles* es fa ressó d'aquesta notícia, quan explica que, mort Borrell, el seu cap i el d'altres 500 membres del seu seguici foren llençats intramurs de Barcelona per tal d'espantar els assetjats.

¹¹³⁵ Com es pot observar, cap dels textos àrabs relatius a aquesta campanya contra Barcelona fa cap al·lusió a la col·laboració de l'estol, acceptada per alguns historiadors des de J. A. CONDE (*Historia de la dominación de los árabes en España*, 3 vols. 1820-1821) (cf. LÉVI-PROVENÇAL, ABADAL, i altres, amb excepció de SÁNCHEZ i de BENET, *El procés*, 106-107, que ho nega. Recentment, E. MOLINA LÓPEZ, "Aproximación al estudio de la Cartagena islámica", in J. MAS GARCÍA, *Historia de Cartagena*, V, Murcia 1986, 194-318 (*apud* LIROLA, *Poder naval*, 275, que el segueix) encara suposa que l'estol salpà d'Almeria i probablement va rebre reforços d'algunes unitats de Tortosa. Finalment, i en un altre ordre de coses, cal recordar que el dinar d'or que es conserva avui en el Museu d'Història de la Ciutat barceloní, hi arribà, segons VERNET, *Barcelona i els musulmans*, 174, per mans dels soldats d'aquesta expedició.

acord i de rebre els impostos corresponents "post azeka¹¹³⁶ cecidit super illos". S'hi esmenta que això succeí "sub imperio Zamega¹¹³⁷ alvazir".

991-994

AL-ŠAQUNDĪ, *Risāla* (apud AL-MAQQARĪ, *Analectes*, II, p. 146).

§ 457 Pel que fa a la mesquita aljama [de Còrdova], ja hauràs sentit dir que les seves llànties foren foses amb les campanes dels cristians¹¹³⁸ i que l'ampliació que hi féu Ibn Abī ʿĀmir fou feta amb terra (*turāb*)¹¹³⁹ que transportaren els cristians sobre llurs esquenes procedent de les esglésies que ell destruí en llurs territoris.

Descripció Anònima, p. 30.

§ 458 El darrer que féu obres [a la mesquita aljama de Còrdova], que l'ornà i la millorà i que l'engrandí gairebé la meitat més del que havien fet abans els califes, fou el *ḥāḡib** al-Manšūr Muḥammad b. Abī ʿĀmir. Les obres s'iniciaren a principis de *raḡab* de l'any 381 [13 setembre 991] i la gent pogué resar-hi de nou el [mes de] *raḡab* del 384 [11 agost - 9 setembre 994], havent durat els treballs prop de dos anys i mig¹¹⁴⁰. Hi participaren, per la gràcia de Déu, nobles cristians gallecs, catalans i romans (*ḡalāliqa*,

---

¹¹³⁶ ABADAL, *Catalunya Carolíngia*, III, doc. 270, va transcriure aquest mot amb majúscula, cosa que ha fet que la majoria d'estudiosos que s'hi han referit perpetuessin l'error de transformar l'impost alcorànic *zakāt* (cf. BARCELÓ, *Estructura fiscal*) en un funcionari judicial amb nom propi. Incloc aquí la notícia per tal de refrendar la correcció que féu d'aquesta lectura errònia MARTÍ, *Territoria*, 42, que assenyala que en el document en qüestió cal interpretar que "fa referència, senzillament, al concepte genèric d'impost" perquè és sabut que la *zakāt* s'aplica als musulmans i no als *ḡimms*.

¹¹³⁷ Lamentablement, no puc identificar aquest personatge, si bé és molt probable que fos membre d'alguna de les branques dels *tuḡribis* (cf. VIGUERA, *ʿĀmirtes*, 133-137). Pel que fa a l'antropònim Zamega (possible grafia de *Šumādih* ?), un document llatí de la *Colecció Diplomàtica de Pedro I de Aragón*, editada per A. Ubieto Arteta, de l'any 1098, esmenta una parcel·la de vinya prop d'Osca que pertanyia a Zamega ibn Fut i una mesquita del mateix nom (cf. LALIENA i SÉNAC, *Musulmans et chrétiens*, 43 i 56).

¹¹³⁸ Com és sabut, aquestes campanes provenien de Santiago de Compostela, atacada per Almansor l'estiu del 997.

¹¹³⁹ El significat que donen els diccionaris d'àrab al terme *turāb* és "terra", però és evident que en aquest text deu referir-se a alguna pedra de construcció.

¹¹⁴⁰ En realitat són tres anys segons el còmput islàmic, és a dir, de 354 dies.

ifranġ wa l-rumāniyyūn) que treballaren encadenats amb ferro juntament amb els obrers fins que les obres foren acabades.

Descripció Anònima, p. 155.

§ 459 Diu l'autor de la *Història*¹¹⁴¹: al-Mansūr va fer obres a la mesquita de Còrdova i l'engrandí gairebé la meitat més del que havien fet els califes abans d'ell. Les obres s'iniciaren a principis de *raġab* de l'any 381 [13 setembre 991] i la gent pogué resar-hi de nou el [mes de] *raġab* del 384 [11 agost - 9 setembre 994], havent durat els treballs tres anys. Participaren en la seva construcció cristians (*al-a'lāġ*), cavallers nobles de Galícia i de Catalunya (*al-Faranġa*), que treballaren encadenats amb ferro fins que les obres foren concloses¹¹⁴².

992

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar* (apud DOZY: *Recherches*, I, Apèndix, p. XXIII).

§ 460 Borrell [II] (*Burrīl*) deixà tres fills quan morí¹¹⁴³: Llop ? (*Falubbu*, variants *Fulubbu* i *B.l.bu*)¹¹⁴⁴, Ramon [Borrell I] (*Raymund*) i Ermengol (*Armanqūd*) que es

---

¹¹⁴¹ És obvi que aquí l'autor copia d'una altra obra -que no especifica- un fragment molt semblant a l'anterior.

¹¹⁴² AL-ĠASSĀNĪ, *Riḥlat al-wazīr*, p. 22, copia un fragment molt semblant a aquest.

¹¹⁴³ És sabut que morí l'any 992.

¹¹⁴⁴ Dozy, *Recherches*, I, 115, anota que només es coneixen dos fills de Borrell i indica que les consonants de les diverses grafies semblen correspondre al nom de Felip (però no pas les vocals). Podria tractar-se d'un mala grafia de *Lubb*, és a dir, d'un Llop (o Llobet), i això indicaria (tal i com m'ho fa saber amablement G. Feliu) una mare de Gascunya o Pamplona, si bé la suposició no lliga gaire amb el que se sap de les dones de Borrell: la primera, *Letgarda*, era de Roerga (d'on procedeixen els noms de Ramon i d'Ermengol); de la segona, Eimeruda, se'n sap ben poc i aquest Llop en podria ésser fill, en el supòsit de què fora gascona o pamplonesa. Llavors, però, no es tractaria del fill gran sinó del petit i, contràriament al que diu Ibn Ḥaldūn, hauria mort abans que el seu pare Borrell. Si bé de fills morts abans que el pare n'hi havia molts, també hi ha la possibilitat de que s'hagi produït aquí una confusió i que aquesta notícia pogués correspondre a un fill del comte Ramon Borrell I. Efectivament, tal i com publicà A. M. MUNDÓ, "La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic, Borrell i Oliva", *Estudis d'Història Medieval*, IEC, Barcelona [1966] 1969, I, 13-14, "Ramon Borrell I i Ermessenda tingueren un primer (?) fill, Borrell Ramon, mort el 10 de novembre de no sabem quin any, certament però abans del 1017", any en què morí el seu pare, el comte Ramon Borrell. Extreu la notícia d'una nota necrològica afegida al martirologi d'Addò, manuscrit de la catedral

dividiren els districtes (*aʿmāl*) de Barcelona. Després, mort Llop ? (*Falubbu*, variants *Fulubbu* i *B.l.bu*)¹¹⁴⁵, el més gran, en Ramon, governà Barcelona i el seu territori, i Ermengol [I d'Urgell] les fronteres del país.

primavera 999 i estiu del mateix any ?

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib II*, p. 282.

§ 461 ʿAbd al-Malik [al-Muzaffar], després que l'occident [del Magreb] (*al-Ġarb*)¹¹⁴⁶ li tornés a l'obediència, trobà el seu pare tornant de la seva algarada al país dels Bascons (*bilād al-Bašākiša*). L'encontre tingué lloc a Saragossa i aquella campanya fou coneguda per l'algarada del? (*al-Bayāḍ*), l'any 999¹¹⁴⁷.

Mafāḥir al-barbar, p. 94.

Quan ʿAbd al-Malik al-Muzaffar tornà durant el mes de rabīʿ II de any 389 [22 març-19 abril del 999] de pacificar el Magreb

§ 462 (...) En aquell moment el seu pare era a Pamplona en la cinquantena de les seves algarades.

Descripció Anònima, p. 163.

§ 463 La cinquantena [campanya d'Almansor] fou la del Pallars (*Balyāriš*), en la que matà, captivà i arrasà masos i forteses. La cinquanta-unena fou la de Pamplona, en

---

de Girona, que diu: "III idus Novembris (...) Eodem die obitum Borrelli filio Raimundi comite, cui Deus dimittat omnia peccata sua. Amen" (*apud J. VILLANUEVA, Viaje literario a las iglesias de España*, Madrid i Valencia 1803-1852, 22 vols., XII, ap. XXVII bis, 290-291).

¹¹⁴⁵ Cf. la nota anterior.

¹¹⁴⁶ Efectivament, Almansor havia enviat el seu fill al Magreb per combatre una confederació rebel berber encapçalada pel mağrawī Zīrī b. ʿAṭiya i, una vegada pacificada la zona, fou nomenat governador de Fes (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 430-435, on s'afirma que, de tornada, arribà a Còrdova el 18 d'abril del 999).

¹¹⁴⁷ En realitat, el text consigna l'any 379 que va de 11 d'abril del 989 al 30 de maig del 990. Però el mateix *al-Bayān al-muğrib*, I, 253 data correctament aquesta tornada d'ʿAbd al-Malik l'any 389, és a dir, del 23 de desembre del 998 al 12 de desembre del 999.

la que conquerí, arrasà i captivà; després tornà cap a Còrdova¹¹⁴⁸.

---

¹¹⁴⁸ Aquests darrers tres textos contenen notícies la seqüència cronològica de les quals és difícil d'establir. Els diversos estudiosos que se n'han ocupat dubten de si corresponen a una mateixa campanya o a dues, tal com diu la *Descripció Anònima*. VIGUERA (*Aragón*, 165-167, i ID, *Amiries*, 139) creu que des de Saragossa, Almansor i el seu fill anaren a Pamplona com a represàlia per l'atac navarrès contra Calatayud l'any 997; MOLINA, *Almanzor*, 219-220 i 262, escriu que possiblement *al-Bayād* és una grafia corrupte del Pallars i creu que són dues campanyes diferents; A. CAÑADA JUSTE: *Nuevas propuestas para la identificación de topónimos e itinerarios en las campañas de Almanzor*, "AEA", 4 (1993), 24-36 i ID, *Almanzor*, 386, pensa que probablement es tracti d'una única gesta bèl·lica i jo mateixa el seguia (cf. BRAMON, *Almanzor*) bo i afegint les dades de BENET (*El procés*, 109-119), segons les quals, a partir de documentació cristiana, també fou arrasat el Pla de Bages i destruïda la ciutat de Manresa. Tots aquests autors fan referència, a més a més, al poema núm. 104 d'Ibn Darrāğ al-Qaṣṣallī (cf. MAKKĪ, *La España cristiana*, 76-77) on es diu (contràriament a *Mafāḥir al-barbar*, si és que es tracta d'una mateixa campanya) que Almansor entrà triomfant a Pamplona i després es lloen les brillants accions d'Abd al-Malik a terres navarreses. S'afegeix que fou també atacat *bilād Mīrū*, identificat -des de MAKKĪ- com el Pallars. Crec que aquesta identificació és errònia perquè no hi ha cap Miró comte de Pallars i, per contra, Miró, fill de Ramon II de Pallars, fou el primer comte de Ribagorça. És difícil conciliar totes les dades, i cal afegir que en disposem d'una altra que tampoc no ajuda a la total comprensió dels fets: *al-Bayān al-muğrib*, II, 320-321, escriu que un missatger d'Almansor enviat a la cort de Garcia Sanç II de Navarra (m. 1000) -sense consignar la data ni on era Almansor- trobà una vella musulmana captiva en una església que li pregà que fés saber la seva situació a Almansor. Indignat aquest, es dirigí cap a la frontera i exigí l'alliberament dels captius que hi poguera haver (cf. DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, II, 266-267, i LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.* IV, 425). Aquest podria, doncs, ésser el motiu de l'esmentada campanya a Pamplona, però, resulta complicat d'imaginar la cronologia i els itineraris seguits. La cinquantena fou contra el Pallars i Manresa amb retorn cap a Saragossa? I des d'allà, després d'unir-se les forces del pare i del fill, l'exèrcit anà cap a Pamplona i Ribagorça per tornar, finalment, cap a Còrdova?

GOVERN D'°ABD AL-MALIK AL-MUẒAFFAR (1002-1008)

IBN BASSĀM, *al-Daḥīra*, VII, p. 84.

§ 464 [Digué Ibn Ḥayyān:]¹¹⁴⁹

L'accés al poder d'°Abd al-Malik va tenir lloc quan totes les faccions dels cristians (*al-naṣrāniyya*) estaven desfetes, si bé darrerament s'havien compromès a unir-se contra els musulmans i tenien les seves més fermes esperances en la mort del seu implacable enemic¹¹⁵⁰ Almansor. Durant el darrers temps d'Almansor, els francs (*ifrang*) s'havien mantingut en pau, però quan s'enteraren de la seva mort es revifà la seva cobdícia. °Abd al-Malik es veié en la necessitat de renunciar a combatre'ls perquè havia de consolidar-se a la capital i posar en ordre el govern, encara que les notícies que en tot moment li arribaven de les fronteres no li agradessin gens.

IBN AL-ḤAṬĪB, *Kitāb a'māl al-ʿlām*, p. 87.

§ 465 Digué Ibn Ḥayyān: Pel que fa als cristians i en la senda del *ḡihād**, [°Abd al-Malik al-Muzaffar] portà a terme honroses empreses: va fer set algarades¹¹⁵¹, entre les quals hi ha la de Barcelona i el país d'*al-Firanġa*, la de Pamplona, la de Galícia,

---

¹¹⁴⁹ Tal i com ha estat dit en l'estudi dels autors que integren aquests *Textos*, es tracta de l'obra avui perduda i anomenada *al-Matīn*.

¹¹⁵⁰ Llegeixo *ḥanṭqi-ha* en lloc de *ḥaṭfi-ha*, que dona l'editor.

¹¹⁵¹ La *Descripció Anònima*, p. 165 parla de 8 (cf. les anotacions al paràgraf següent).

la de ? (*al-Ḥarīqa*)¹¹⁵², la de Clunia (*Qulūniya*) i la darrera de totes, en tornar de la qual morí. L'any 394 [1004] acabà el seu govern¹¹⁵³ (...)

En l'algarada en la que conquerí la fortalesa de *Mangāṣ*¹¹⁵⁴, a la Frontera de Barcelona, encomanà al tresorer repartir cinc mil cuirasses, cinc mil elms i cinc mil cascos de totes les categories de tropes armades.

Descripció Anònima, p. 165.

§ 466 [°Abd al-Malik] al-Muẓaffar (...) va fer vuit¹¹⁵⁵ campanyes després de la mort del seu pare: algarejà contra Barcelona i la dominà¹¹⁵⁶, així com féu amb Galícia (*Ġilīqiyya*) i *Qaštīla*.

25 febrer 1003

IBN AL-FARADĪ, *Tārīḥ*, biografia núm. 531.

Quan Sa'īd b. Mūsà b. Mḥṣ ? al-Ġassānī, d'Elvira, tornà d'Orient

§ 467 (...) s'instal·là a Tudela i no deixà de viure en terra de *ribaṭ*¹¹⁵⁷ fins que morí.

---

¹¹⁵² Cf. § 479.

¹¹⁵³ Es tracta d'un error, donat que més endavant el mateix autor (p. 89) diu que morí el divendres en què quedaven 12 nits de *ṣafar* de l'any 399 (20 d'octubre del 1008) al convent cristià d'*Armilāt* (Guadalmellato) quan sortia de Còrdova per anar contra Sanç Garcia de Castella. Ibn 'Idārī escriu que morí el 4 de setembre del 1008 (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 443).

¹¹⁵⁴ Segons LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 453, n. 113, aquest topònim correspon al de Meià, escrit *Madanīš* a § 470.

¹¹⁵⁵ Hi ha discrepància entre els cronistes àrabs i entre els estudiosos sobre el nombre (Ibn 'Idārī i Ibn al-Ḥaṭīb escriuen que foren 7) i l'abast de les campanyes d'°Abd al-Malik (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 443-447; BENET, *El procés*, 121-133 i RADHI, *Ejército*, I, 341-348). Però aquesta discrepància no afecta a les menades contra territori català, que foren la primera i la quarta. Segons TURK, *Zaragoza*, 37-38, ambdues vegades les tropes s'aplegaren a Saragossa i a Lleida. Sobre les campanyes d'°Abd al-Malik escriví M. M[ARTÍNEZ] ANTUÑA, *El canceller de Córdoba Almodáfar contra los cristianos*, "Religión y Cultura" (El Escorial), XIII, Año IV (febrero 1931), 181-190, un treball que adverteix que continuarà. Si així fou, no he reexit a trobar aquesta anunciada continuació.

¹¹⁵⁶ Es obvi que el text no és refereix a la ciutat sinó a territori català.

¹¹⁵⁷ Sobre aquesta institució islàmica, cf. *La Ràpita Islàmica: Història Institucional i altres Estudis Regionals*, "I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol (7-10 setembre 1989)", Sant Carles de la Ràpita 1993.

Establí la seva residència entre Tudela i Balaguer (*Balaġī*) (...) i fou mort a la batalla d'Albesa (*al-Māšša*)¹¹⁵⁸, prop de la ciutat de Balaguer el dijous en què quedaven 10 dies del mes de *rabīʿ* II de l'any 393 [25 febrer 1003]¹¹⁵⁹.

estiu 1003

IBN BASSĀM, *al-Daḥīra*, VII, p. 84-85.

Digué Ibn Ḥayyān: Després d'haver enviat el general Wādih a concloure un pacte amb Sanç Garcia de Castella, l'any 393 [1002-1003] i d'enviar un nombrós exèrcit contra Coimbra

§ 468 (...) °Abd al-Malik anà contra el país dels catalans (*balad al-ifraṅġ*) perquè no deixaven de ser l'origen de tots els problemes dels que seguiren a al-Andalus. Es preparà expressament contra ells i entrà en el seu territori amb el seu exèrcit. Penetrà en la plana de Barcelona, destruí més d'una ciutat i tornà sa i estalvi i amb botí.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muġrib*, III, p. 4.

§ 469 L'any 393 [10 novembre 1002-29 octubre 1003] va tenir lloc la primera de les seves algarades cap al país dels catalans (*bilād al-ifraṅġ*). Entrà per la força a la fortalesa de Montmagastre (*Mumaqaṣr*) i hi instal·là musulmans¹¹⁶⁰. [També] castigà la plana de Barcelona i els seus voltants¹¹⁶¹.

---

¹¹⁵⁸ Identificada per CODERA, *Estudios críticos*, VIII, 264. Cf. també CODERA, *Alusiones a cosas de los moros en documentos latinos*, "AIEC", 1913-1914, i BRAMON, *Albesa*. Si hem assenyalat discrepància en el nombre d'incursions fetes per °Abd al-Malik a terres cristianes, aquesta batalla no l'afecta perquè no hi prengué part personalment.

¹¹⁵⁹ Segons ABADAL, *Catalunya Carolíngia*, III, 162 i 189, és probable que la mort del comte Isarn de Ribagorça a Montsó, recollida a la *Crònica d'Alaó renovada*, també hauria ocorregut en aquesta batalla (cf. també BRAMON, *Albesa*).

¹¹⁶⁰ Cf. l'apartat següent i més endavant, § 485, on es mostra que aquesta instal·lació de musulmans fou de curta durada, donat que l'expedició catalana del 1010 a Còrdova sembla que sortí d'aquest castell (cf. SOBREQÜÉS, *Els grans comtes*, 20 i J. BOLÒS, *Catalunya Romànica*, XVII, 184)

¹¹⁶¹ Segons MAKKĪ, *La España cristiana*, 80, els poemes núms. 122, 124 i 130 d'Ibn Darrāġ al-Qaṣṭallī al·ludeixen a aquesta campanya, però afegeix que no tenen la força descriptiva d'altres, perquè el poeta no hi assistí personalment.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muḡrib*, III, p. 5-6.

§ 470 ʿAbd al-Malik [al-Muzaffar] envià el seu llibert Wāḍiḥ amb els seus homes més selectes a la fortalesa de Meià (*Madanīš*¹¹⁶²) (Noguera), prop de la de Montmagastre (*Mumaqaṣr*) (Noguera)¹¹⁶³; ho féu amb la intenció de sorprendre-hi la seva gent. Wāḍiḥ es posà en camí, bo i atenyent la fortalesa amb les primeres llums del matí, i assetjà llur guarnició. Mentre el *ḥāḡib**¹¹⁶⁴ es dirigia cap a l'altra fortalesa, li sortiren a l'encontre missatgers de Wāḍiḥ, tot donant-li la bona nova de la victòria, cosa que l'alegrà. Els musulmans prengueren posicions per tal de controlar la fortalesa de Montmagastre i, en veure-la, cridaren: "Déu és el més gran!" tan fort que la terra estigué a punt d'esberlar-se. El toc dels tabals de l'exèrcit no parava i ho ensordia tot, de tal manera que els infidels quedaren espaordits des del primer moment. El *ḥāḡib** ʿAbd al-Malik colocà [una part de] l'exèrcit a la plaça [de la fortalesa] i així l'assetjaren per tots costats; també instal·là posicions de soldats al seu voltant. Els musulmans, avançant contra els enemics de Déu, pujaren cap a la fortalesa, escamot rera escamot, per tal de combatre. Els politeistes ja s'havien aplegat al raval per impedir-los l'accés i es desencadenà el combat entre ambdós grups; els politeistes aguantaren, però els musulmans no els deixaren en pau fins que no hagueren desallotjat completament el raval, obligant-los a replegar-se darrera la muralla i forçant-los a encastellar-s'hi. Després els politeistes insistiren aferrissadament en la defensa i combateren de veritat però acabaren bevent l'un darrera l'altre els calzes de la mort. Caigué la nit i el seu vel separà ambdós grups [de combatents], però els musulmans ja havien obert nombroses bretxes a la muralla.

Reempregueren la lluita contra els infidels l'endemà al matí, dimarts, després de l'oració de l'alba, combatent als enemics de Déu amb autèntica resolució.

---

¹¹⁶² IBN AL-ḤAṬĪB, a § 465, dóna el topònim sota la forma *Mangāṣ*. Cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 453.

¹¹⁶³ La identificació és deguda a HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, *Estudios*, 55-73. SÉNAC, *Ḥuṣūn*, dubta si es tracta d'aquest Montmagastre o del de la Llitera, però aquest darrer castell ja era llavors a mans dels musulmans.

¹¹⁶⁴ N'era, per nomenament del seu pare, des de l'any 991.

L'escomesa fou violenta i encarnissada. Els musulmans perseveraren noblement en llur decisió, com mai no s'ha sentit dir, fins que els infidels es bateren en retirada; els musulmans penetraren darrera d'ells dins de la muralla, en capturaren molts i s'empararen de llurs dones i infants, convertint-los en botí. [Després] els musulmans es dedicaren al pillatge.

Ràpidament, el propi *ḥāḡib**, amb els principals oficials i la seva escorta¹¹⁶⁵, cavalcà pujant cap a la porta de l'alcassaba; allí, es precipitaren contra els enemics de Déu i la prengueren. Un grup de cristians es salvà cap a un punt inexpugnable d'aquella alcassaba i els amics de Déu els encerclaren en aquell cim¹¹⁶⁶; convençuts de la seva perdició, demanaren al *ḥāḡib** que els permetés baixar al seu arbitri, cosa a la que accedí, bo i aplicant-los el veredictes del seu cosí patern, Sa^cd b. Mu^cād¹¹⁶⁷ -que Déu estigui satisfet d'ell!- i tots foren morts. S'emparà de la fortalesa i reuní el botí.

Al moment de la presa [de la fortalesa], el *ḥāḡib** havia recomanat als musulmans que no cremessin cap casa i que no destruïssin cap edificació perquè hi volia instal·lar musulmans. De seguida, començà a restaurar-les i proclamà que els musulmans que volguessin inscriure's a l'exèrcit (*dīwān*), per dos dinars mensuals i amb la condició d'establir-s'hi, podien fer-ho i, que, ultra aquell habitacle, tindrien terres de conreu. Molts ho demanaren i s'hi instal·laren immediatament¹¹⁶⁸.

Completament satisfets els desitjos del *ḥāḡib** en haver-se possessionat d'aquella fortalesa i en haver-se afirmat totalment l'islam en una terra on mai no havia penetrat¹¹⁶⁹, se'n anà amb l'intenció de recòrrer la plana de Barcelona i d'abatre llur

---

¹¹⁶⁵ Llegeixo *mawkibi-hi*.

¹¹⁶⁶ El castell és dalt del turó homònim de 764 m. d'altitud.

¹¹⁶⁷ Durant la guerra contra els jueus Banū Qurayza, el Profeta preguntà a Sa^cd b. Mu^cād sobre el seu destí i ell donà el veredictes de matar-los a tots (cf. *El*, VII, 30). El fet d'anomenar-lo "cosí" és una adulació política o partidista i, potser també, una al·lusió al fet que tant aquest personatge com Almansor eren d'origen iemení.

¹¹⁶⁸ Cf. la nota corresponent a § 469. Sobre la situació dels musulmans en terra de frontera, cf. CHALMETA, *Concepto Tagr*, i GARCÍA I BIOSCA, *Terme de Lleida*, 91-92.

¹¹⁶⁹ Evidentment, sembla que es tracta d'una exageració.

territori¹¹⁷⁰. Humilià el país dels infidels i els musulmans es desplegaren per les seves planes tot incendiant, assolant i destruïnt. La cavalleria d'algarada es desplegà per les seves planes, penetrant-hi, comanats pels seus caps, fins que arribaren a una plana¹¹⁷¹ d'abundosa població. L'ocuparen i recorregueren totalment, destruïnt-la de dalt a baix i algarejant-la. Caigueren sobre moltes de les famílies evacuades d'aquelles fortalises i les feren tornar, com a captius, al campament. S'esforçaren en fer mal i atresoraren botí, així com la generosa retribució [divina] i la salvació.

c. 3 d'agost 1003

IBN 'IDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib*, III, p. 7-8.

§ 471 El *ḥāğib** i l'exèrcit celebraren la festa de la ruptura del dejuni en terres de Barcelona. Després es posaren en marxa el dimarts, és a dir, el dia de la festa de la ruptura del dejuni, a començaments de *šawwāl* de l'esmentat any [ca. 3 agost 1003] (...) L'exèrcit partí i acampà a la plana (*al-baṭḥā*)¹¹⁷²; després seguí la marxa, de parada a parada, destruïnt i algarejant per tot arreu.

IBN 'IDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib*, III, p. 8. (i IBN BASSĀM, *al-Daḥīra*, IV, I, 65).

Segons Ḥayyān b. Ḥalaf, 'Abd al-Malik feu enviar dues cartes iguals, l'una al califa i l'altra per a ésser llegida als cordovesos i a la resta de musulmans d'al-Andalus

---

¹¹⁷⁰ Segons BENET, *El procés*, 124-126, l'itinerari més probable era el de seguir pels límits de la frontera cristiana, és a dir, de la vall del Segre degueren passar a la del Llobregós anant d'Artesa de Segre a Ponts i, d'aquí, a Calaf i directament cap a la conca d'Òdena, on, per documentació cristiana (la mort d'un dels defensors, Audesind, que apareix a RIUS SERRA, *Cartulario de Sant Cugat*, II, doc. 381) és sabut que assaltaren, a l'agost, el castell de Castellolí, que custodiava l'accés a la vall del Llobregat pel coll del Bruc.

¹¹⁷¹ BENET, *El procés*, 126-127, creu que podria tractar-se de la del Penedès, donat que documentació cristiana informa d'una gran devastació anterior al maig del 1005, però crec que aquest mateix text, en informar a continuació que allà els musulmans "caigueren sobre moltes de les famílies evacuades d'aquelles fortalises i les feren tornar, com a captius, al campament", indica que es tractava d'una plana més propera.

¹¹⁷² Alguns historiadors han interpretat aquest terme àrab com Albesa, on se sap per fonts cristianes i musulmanes que hi hagué un encontre entre forces catalanes i musulmanes (cf. IBN AL-FARADĪ, *Tarīḥ 'ulamā' al-Andalus*, biografia núm. 531). Però crec que la batalla d'Albesa (cf. BRAMON, *Albesa*) tingué lloc el 25 de febrer de 1003 i aquesta campanya d'Abd al-Malik fou, precisament, la resposta musulmana a l'atac comtal contra les terres de Lleida.

que explicaven

§ 472 (...) La victòria, el nombre de presoners -5570 caps-, el nombre de fortaleces que havien estat preses per la força, amb llur guarnició exterminada, llur població captiva i havent pres els seus béns -sis fortaleces- com a botí; el nombre de les que l'enemic havia desocupat i que [després] foren destruïdes i anorreades -vuitanta cinc¹¹⁷³ (...)

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib*, III, p. 10.

§ 473 Durant aquesta campanya el ḥāğib* passà per una gran prova, però Déu el guardà amb una protecció meravellosa tant a ell, en particular, com als musulmans, en general. La notícia fou escampada entre la gent durant molt temps. El cas és que una de les pedres de l'almajà nec es desvià cap on estava assegut, sota la tenda des d'on mirava la lluita. Els principals homes del govern eren al seu davant i els servidors i els grans [personatges] estaven amatents a servir-lo. Déu -lloat sigui!- amb el seu poder, la retardà del cap d'ʿAbd al-Malik una distància de dos pams o menys i la llençà al cap de Ġaʿfar, el gran *fatà** encarregat dels edificis (*ṣāhib al-abniya*) que estava al seu lloc, davant d'ell. [La pedra] l'esclafà immediatament; llavors s'endugueren el mort amb el cervell esbarriat i se'l enterrà en una fondalada. ʿAbd al-Malik i els seus quedaren espantats en veure allò.

IBN AL-ABBĀR, *al-Takmila*, biografia núm. 1928 (ed. ʿA. al-Ḥusaynī, núm. 1923).

§ 474 (...) El visir ʿAbd Allāh b. ʿAbd al-ʿAzīz al-Qurašī, conegut per al-Ḥağar (...) morí a Lleida tornant amb [ʿAbd al-Malik] al-Muzaffar de la seva primera algarada, l'any 393 [10 novembre 1002-29 octubre 1003].

---

¹¹⁷³ Curiosament, tots els estudiosos que s'han ocupat de ressenyar el final exitós d'aquesta campanya perpetuen l'error del traductor d'*al-Bayān al-muğrib* al francès que escriví que les fortaleces destruïdes foren 35, en lloc de les 85 que consigna el text àrab (cf. DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, III, 190). La xifra sembla una exageració.

10 d'agost 1003-6 de setembre 1003

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib*, III, p. 9.

§ 475 (...) El *ḥāğib** donà permís a tots els voluntaris per tornar a llurs territoris [d'origen] perquè ja havien complert amb el *ğihād** al que havien sortit contra els enemics i havien atès llurs llocs segurs, tornant, així contents i satisfets.

L'exèrcit [regular] marxà de la ciutat de Lleida el dimarts, a vuit nits de *šawwāl* [10 agost 1003] i arribà a Còrdova el dia del dimarts, a cinc [nits] passades de *dū l-qaʿda* del mateix any [6 setembre 1003].

IBN BASSĀM, *al-Dağīra*, VII, p. 85.

§ 476 [Digué Ibn Ḥayyān: Després de l'algarada] els catalans (*ifrang*) el temeren i sol·licitaren la pau. El seu delegat anà a Còrdova on, per rebre'l, ʿAbd al-Malik ja havia organitzat grans preparatius d'ordre militar¹¹⁷⁴. El dia que aquell ambaixador entrà a Còrdova fou el darrer dia de gala perquè immediatament després el regne es malmenà i s'instaurà la guerra civil. Segueix dient Ibn Ḥayyān:

Vaig sentir un dels xeics que deia que no hi havia hagut a al-Andalus cap dia com aquell en tot l'imperi: s'hi aplegà molta gent, un gran luxe i el poder de l'estat. Els comerciants estrangers pogueren entrar al lloc on hi havia el grup d'arnesos de cavall, els estandarts guarnits i altres peces no àrabs com les llances índies; [pogueren atancar-se] a l'estacionament dels cavalls de montar amb selles pesants i els escuts d'or i plata, juntament amb el dels muls també de montar engalanats amb els seus famosos guarniments (...)

Aquells comerciants pogueren arribar a aquells llocs abans que es permetés als demés gràcies a l'autorització d'ʿAbd al-Malik, que havien demanat. Cap d'ells discrepà en admirar el que veien i tots estigueren d'acord -i això que hi havia iraquís, egipcis i [gent] d'altres llocs- en donar testimoni de que no havien vist res semblant a cap dels seus reis.

---

¹¹⁷⁴ Cf. AL-MAQQARĪ, *Analectes* I, 247-257.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar* (apud DOZY: *Recherches*, I, Apèndix, XXIII).

§ 477 Més endavant, Ermengol [*Armaqūd*] es rebelà contra ʿAbd al-Malik, fill d'al-Mansūr, que el combaté i el captivà a la frontera¹¹⁷⁵ després d'haver capitulat.

IBN BAŠKUWĀL, *al-Šila*, biografia núm. 1659.

§ 478 [Abū ʿAbd Allāh] Muḥammad b. ʿAṭā' al-Naḥwī, de la gent de Còrdova, (...) morí a una de les ciutats de la frontera durant una de les campanyes d'al-Muzaffar ʿAbd al-Malik b. Abī ʿĀmir -perquè havia sortit d'expedició amb ell- l'any 394 [30 octubre 1003-17 octubre 1004] o prop d'aquest any¹¹⁷⁶.

estiu 1006

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muğrib*, III, p. 12-13.

§ 479 L'any 396 [8 octubre 1005-26 setembre 1006] el *ḥāğib** ʿAbd al-Malik sortí en campanya¹¹⁷⁷ -era la quarta de les seves algarades des del [començament] del seu govern- cap a Pamplona el divendres, transcorregudes dotze nits de *šawwāl* [12 juliol 1006]. Es dirigí, successivament, cap a la ciutat de Saragossa, a Osca i a Barbastre. Des d'allà, quan quedaven catorze nits de *dū l-qaʿda* [14 agost 1006], donà l'ordre de penetrar en territori enemic. Començà per atacar la plana de la fortalesa¹¹⁷⁸ de ? (*Abinyūn.š*), que ja havia abandonat, fugint, la seva població. La destruí i marxà cap a Sant Joan ? (*Šant Yuwāniš*)¹¹⁷⁹. La cavalleria va recòrrer les seves planes, tot

---

¹¹⁷⁵ Alguns autors han cregut erròniament que aquesta captura es produí durant la batalla d'Albesa el febrer del 1003 (cf. BRAMON, *Albesa*).

¹¹⁷⁶ Sembla que, tal i com indica l'editor, hauria d'haver datat aquesta notícia l'any anterior.

¹¹⁷⁷ Segons informa Ibn Ḥayyān (*al-Daḥīra*, V, p. 86) ja celebrà a Medinaceli la festa dels "sacrificis", és a dir, de final de ramadà (1 de *šawwāl*/1 de juliol 1006). Allà li arribà un missatger dels bizantins de Constantinoble sol·licitant la renovació de la pau, tal i com havien fet en temps del califat. Portava regals i alguns captius andalusins que havien aparegut en les seves llunyanes costes.

¹¹⁷⁸ Cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*, 245, que torna a restablir el terme *ḥiṣn* en lloc del *ḥadr* que donà en l'edició.

¹¹⁷⁹ LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*, 245, ja indica, aquesta lectura en lloc del *Šant Buwāniš* que dona el text. Aquests dos topònims han estat objecte de diverses propostes d'identificació. GALTIER, *Ribagorza*, 86-92, que s'inclina a identificar-los amb Abizanda i San Juan de Pano, respectivament, recull en la nota 179

arrasant-les de dalt a baix, i l'exèrcit no parà de moure's pel territori enemic, tot capturant, matant, cremant i destruint¹¹⁸⁰.

Durant aquesta campanya s'emparà de la gent un gran terror a causa d'una forta pluja acompanyada de pedregada que els encalçà. Els llamps es succeïen, els trons retronaven sense parar i la gent estava fortament espaordida. Els llampecs continuaven [l'un darrera l'altre] i els trons seguien les seves passes espantosament. La gent, humilment i submissa, temia l'arribada del càstic i clamava a Déu tot implorant que apartés el que sofrien així com també que no permetés que els seus enemics -contra els qui feien *ġihād** per la seva causa- se'n alegrassin. Déu -lloat sigui!- ho féu ràpidament: fou misericordiós amb llurs súpliques i desplegà la seva compasió sobre ells. La gent donà gràcies al seu Senyor perquè havia renovat sobre ells el seu favor i per haver-los mostrat els senyals del seu poder. Déu -lloat sigui!- és benvolent amb els seus servents¹¹⁸¹.

El poble de Còrdova comentava despreciativament aquesta campanya d'Abd al-

---

el següent llistat dels diversos autors: Sabiñánigo-San Juan de la Peña (PÉREZ DE URBEL), Jánovas-San Juan de Toledo de la Nata, aldea propera al monestir de San Victorián (PITA MERCÉ), Binueste-San Juan de Matidero (DURÁN GUDIOL) i Abenzas, pel primer d'ambdós (LACARRA). Cal afegir-hi, encara, LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*, 245, que indica, amb interrogant, que el primer pot correspondre a Viñones; BENET, *El procés*, 127-129, que creu que es tracta d'Abi, al municipi de Seira a l'antic comtat de Ribagorça i VIGUERA, *Amirtes*, 140, que torna a defensar Binueste-San Juan de Matidero, tal i com havia fet a *Aragón*, 168-169. Cf., també, LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.* IV, 446 i RADHI, *Ejército*, que transcriu ambdós topònims sense identificar.

¹¹⁸⁰ Segons HERNÁNDEZ GIMÉNEZ (*Estudios*, 70-73) i ABADAL (*Catalunya Carolíngia*. III, 163 i 188-189) en aquesta campanya Abd al-Malik també envai i devastà tota la part baixa del comtat de Ribagorça, prenent la seu de Roda d'Isàvena i fent presoner el seu bisbe Aimeric (cf. també GALTIER, *La Extremadura*, 152). VIGUERA, *Aragón*, 168-169, escriu que del Sobrarbe seguiren fins a Ainsa i Boil -que restaren en mans musulmanes fins l'any 1017 o 1018- i, d'allà, cap al comtat de Ribagorça (destrucció de Rallui, prop d'Ovarra i de Nocelles). GALTIER, *Ribagorza*, 88-92, a partir de la *Colección Diplomática de Obarra* exhumada per MARTÍN DUQUE, proposa el següent itinerari abans d'arribar a Roda d'Isàvena: Ésera amunt fins a l'antic monestir d'Esvu -des de llavors, la zona passà a mans dels musulmans de Graus-, seguí cap a Nocelles (al municipi de Merli, on la consagració de la seva església l'any 1023 recorda la seva destrucció a mans dels sarraïns) i cap a Rallui (a l'actual municipi de Beranui) d'on un document del 1008 parla del seu despoblament. Recentment, LALIENA i SÉNAC, *Musulmans et Chrétians*, 143-145, accepten la ruta de l'Ésera cap a la Ribagorça i reforcen la hipòtesis d'una baixada cap al baix Cinca on un document de 1057 al·ludeix a una anterior presa musulmana del castell de Boil.

¹¹⁸¹ Cal notar que aquesta campanya podria correspondre a la que Ibn al-Ĥaṭīb anomena *al-ĥartqa* amb significat de "la tormenta" (cf. § 465).

Malik perquè no els havia dut captius tendres amb qui renovar les delectances¹¹⁸², tal com era costum en temps del seu pare. Parlava amb menyspreu del seu esforç fent despreci a la quantia de la gràcia [divina], a la gran longanimitat i al benestar. Un tractant d'esclaus es delectava amb una insinuació: "Ha mort l'importador d'esclaus. Ha mort l'importador d'esclaus", tot al·ludint a Almansor. Quan [aquesta expressió] fou feta arribar al *ḥāḡib** °Abd al-Malik, l'intranquilitzà malgrat l'amplitud del seu esperit i ordenà reprimir el poble per allò. °Abd al-Malik féu insertar¹¹⁸³ en el comunicat d'operacions un fragment en el que quedés ben clara la raó del seu fracàs¹¹⁸⁴.

---

¹¹⁸² Llegeixo segons LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*.

¹¹⁸³ Llegeixo *ḡarrada* seguint LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*.

¹¹⁸⁴ És molt possible que aquesta desfeta coincideixi amb la batalla de Torà de Riubregós (Segarra) - silenciada en les fonts àrabs- on l'exèrcit musulmà fou derrotat. La informació prové d'una col·lecció de miracles de Sant Benet (*Les miracles de Saint Benoit, écrits par Adrevald, Aimoin, André, Raoul Tortaire et Hugues de Sainte Marie, moines de Fleury, réunis et publiés pour la Société de l'Histoire de France, par E. DE CERTAIN, Paris 1858*) exhumada darrerament a la historiografia catalana per M. Mundó (que ha tingut l'amabilitat de fer-me-la conèixer). Segons recull el miracle núm. X del Llibre IV (pags. 187-191), una incursió sarraïna acapdillada per un tal *Helgaliffa* (sens dubte corrupció de l'àrab *al-ḥalīfa*) estava assetjant la *planitie Thorani castris*, però fou derrotada per *quator duces comperientes*. BENET, *El procés*, 129-131, a partir de la identificació d'aquests quatre comtes catalans (Bernat Tallaferro de Besalú, Guifré de Cerdanya, Ramon Borrell de Barcelona i Ermengol I d'Urgell) situà correctament l'atac andalusí i l'expedició catalana d'ajut en el govern d'°Abd al-Malik. S'inclina a creure que podria haver-se produït l'any 1004 o bé durant la campanya del 1006 "després de devastar el Sobrarb i la Ribagorça". Pel que fa a aquesta darrera data, "l'absència dels comtes de Pallars i Ribagorça entre els comtes participants en la batalla" el fa decantar més aviat per la possible incursió del 1004. Sortosament, però, penso que aquest text d'Ibn °Idār ī i la detallada descripció de la tempesta -que justifica la derrota del bàndol andalusí (paralelament a com la intercessió de la Verge, explica la victòria cristiana, segons el relat de Fleury)-, ens permet datar amb seguretat el setge de Torà. L'exèrcit d'°Abd al-Malik, que havia anat baixant Cinca avall (tal i com ha estat dit anteriorment), anà resseguint la frontera, de tornada, cap al Segre mitjà i la vall del Riubregós (semblantment com havia fet l'any 1003), i acabà derrotat en el setge de l'esmentat castell de Torà.

LA REVOLTA DE CÒRDOVA I LA INTERVENCIÓ DELS CATALANS (1009-1010)

IBN BASSĀM, *al-Daḥīra*, I, p. 36.

En el capítol que Ibn Bassām dedica a Sulaymān al-Mustaʿīn bi-l-lāh explica que en els dos períodes (novembre 1009-juny 1010 i novembre 1013-juliol 1016) en què estigué a Còrdova

§ 480 (...) El seu govern -tal com describí Ibn Ḥayyān- es caracteritzà per grans maldats, insuportables desgràcies i adversitats des de bon principi fins al final. En el seu mandat no cesà la injustícia així com mai no deixà d'estar acompanyada del temor; no hi hagué cap alegria completa ni es perdé mai la por. Això fou degut a les alteracions de la conducta, a la manca de respecte, a la incitació a la revolta, a l'entronització de la rebel·lia, a la manca de seguretat i a l'establiment del terror. Del seu mandat n'hi ha prou en dir que l'instaurà Sanç Garcia [comte de Castella] i el disolgué Ermengol [d'Urgell], [és a dir] els gallecs (*ḡalāliqa*) el consolidaren i els catalans (*ifrangġ*) el destruïren¹¹⁸⁵.

---

¹¹⁸⁵ Per a tots els esdeveniments ocorreguts els anys 1009 i 1010, cf. DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, II, 290-300; SANPERE I MIQUEL, *El año de los catalanes*; SOBREQÜÉS, *Els grans comtes*, i LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 462-470.

entre gener i febrer-5 novembre 1009

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, I, p. 47-49¹¹⁸⁶.

§ 481 Muḥammad b. Hišām b. °Abd al-Ġabbār b. °Abd al-Raḥmān al-Nāṣir s'alçà contra Hišām b. al-Ḥakam en *ġumādà II* de l'any 399 [31 gener-28 febrer 1009] i adoptà el nom d'al-Mahdī (...) [Després] Sulaymān b. al-Ḥakam b. Sulaymān b. °Abd al-Raḥmān al-Nāṣir¹¹⁸⁷, nebot del rebel Hišām [b. Sulaymān]¹¹⁸⁸, es precipità amb els berbers cap a a la frontera, mobilitzà els castellans (*naṣārā*)¹¹⁸⁹ i es dirigí amb ells cap a la porta de Còrdova. Tots els cordovesos acudiren a defensar-la, però encara no havia passat una hora quan més de deu mil homes foren morts en una muntanya propera coneguda per *Qantīš*¹¹⁹⁰. La derrota fou terrible i hi desaparegueren els millors; entre els imams* de les mesquites i els muetzins¹¹⁹¹ en moriren molts. Muḥammad b. Hišām al-Mahdī s'amagà durant uns dies i després anà a Toledo. Totes les Fronteres, des de Tortosa fins a Lisboa, es manteniren fidels a la seva obediència i pretensió. Movilitzà [també] els catalans (*al-ifrang*) i anà amb [tots] ells cap a Còrdova.

2 juny 1010

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, I, p. 48.

§ 482 Sulaymān b. al-Ḥakam i els berbers els sortiren al pas [a al-Mahdī i els

---

¹¹⁸⁶ El text fou copiat amb lleugeres variants per °ABD AL-WĀḤID AL-MARRĀKUŠĪ, *al-Muġib*, 28-29, i per IBN AL-ABBĀR, *al-Ḥulla al-siyarā*, II, 5-7, que explicita que la seva font en aquest passatge és al-Ḥumaydī.

¹¹⁸⁷ Era besnét d'°Abd al-Raḥmān III i fou elegit *imam** pels berbers descontents del govern d'al-Mahdī.

¹¹⁸⁸ Tot donant-se el títol d'al-Rašīd, "el ben guiat", encapçalà el partit dels berbers contra al-Mahdī, però el juny del mateix any 1009 fou capturat i mort per aquest (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 463-464).

¹¹⁸⁹ Malgrat l'ús del genèric "cristians", aquí s'ha d'entendre "castellans".

¹¹⁹⁰ Altres autors escriuen *Qantīš*. Cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 466, que la situa al nord-est d'Alcolea, a prop de la confluència del Guadalquivir amb el Guadalquivir, i data l'encontre el 5 de novembre del 1009.

¹¹⁹¹ °Abd al-Wāḥid al-Marrākušī esmenta també la mort d'alfaquís.

catalans] en un lloc proper, a unes deu milles de Còrdova, anomenat El Vacar (*‘Aqabat al-Baqar*)¹¹⁹². Sulaymān i els berbers foren derrotats i al-Mahdī es féu amo de Còrdova.

IBN BASSĀM, *al-Dahīra*, I, p. 45.

Al-Mahdī entrà a Còrdova a mitjans de ġumāda II de l'any 399 (gener-febrer del 1009) i anuncià la mort del califa al-Hiṣām al-Mu'ayyad durant el mes de ramadān del mateix any (29 abril-28 maig); però l'endemà de la batalla de Qantīš, és a dir, el 6 de novembre del 1009, féu sortir al fals Hiṣām per tal d'atreure's els berbers. Aquests agrairèn a Déu que estés sa i estalvi però digueren que no acceptarien ningú més que Sulaymān

§ 483 (...) Quan al-Mahdī escoltà això, sortí de nit de l'alcàsser i s'amagà a Còrdova fins que arribà a Toledo on demanà socors a la gent. Wāḍiḥ li havia aplegat les tropes catalanes (*‘asākīr al-Ifranġa*) i la gent de les fronteres que anaren amb ell cap a Còrdova on els sortí a l'encontre Sulaymān. L'encontre tingué lloc un divendres de *šawwāl* d'aquell any i Sulaymān fou derrotat¹¹⁹³. Al-Mahdī entrà a Còrdova i hi rebé l'investidura¹¹⁹⁴.

IBN AL-ATĪR, *al-Kāmil*, VIII, p. 681.

Després de la batalla de Qantīš (5 de novembre del 1009) i del saqueig de Còrdova per part dels berbers i dels seus aliats castellans

§ 484 (...) Mentre Ibn ‘Abd al-Ġabbār [Muḥammad II al Mahdī] estava amagat, anà secretament cap a Toledo, on se li reuní el *fatā** ‘āmīrī Wāḍiḥ amb els seus companys. Se li uniren també els catalans (*naṣārā*)¹¹⁹⁵ i anaren amb ells cap a Còrdova.

---

¹¹⁹² Es tracta de la batalla d'‘*Aqabat al-Baqar* (avui castell de El Vacar), lliurada el 2 de juny (cf. § 485). ‘Abd al-Wāḥid al-Marrākuṣī i al-Idrīsī l'anomenen *Dār al-Baqar*, mentre que la majoria d'autors escriuen ‘*Aqabat al-Baqar*, o "costa dels bous".

¹¹⁹³ Cf. el paràgraf anterior.

¹¹⁹⁴ Segons Lévi-Provençal, fou el dia següent.

¹¹⁹⁵ Malgrat l'ús del genèric "cristians", aquí cal entendre "catalans".

Sulaymān [b. al-Ḥakam al-Mustaʿīn bi-l-lāh] sortí contra ells, es trobaren prop de la costa de El Vacar (*ʿaqabat al-Baqar*) i s'encetà un fortíssim combat. Sulaymān i els qui eren amb ell foren derrotats a mitjan mes de *šawwāl* de l'any 400¹¹⁹⁶ i partí cap a Xàtiva. Ibn ʿAbd al-Ġabbār entrà a Còrdova i es féu renovar el pacte de fidelitat a si mateix¹¹⁹⁷.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muġrib*, III, p. 93-94.

*En motiu de l'expedició, pactada a Tortosa entre Ramon Borrell II de Barcelona, Ermengol I d'Urgell i Wāḍiḥ, en ajut del pretendent al califat, Muḥammad b. Hišam b. ʿAbd al-Ġabbār, és a dir, Muḥammad II al Maḥdī, i en contra del seu rival, Sulaymān b. al-Ḥakam al-Mustaʿīn bi-l-lāh, recolzat pels berbers*¹¹⁹⁸.

§ 485 (...) [L'alcaid de Sulaymān, Aḥmad] b. Wadāʿa, amb un grup d'esclaus (*ʿabīd*), cuità a unir-se a Ibn ʿAbd al-Ġabbār. També s'hi uní [ʿAbd Allāh] Ibn Maslama, cap de la policia. Entretant, Wāḍiḥ sortí de Medinaceli i marxà cap a Tortosa. Escriví a Sulaymān [b. Ḥakam al-Mustaʿīn bi-l-lāh] pregant-li que el lliurés del servei i que li manés residir a Mallorca¹¹⁹⁹ per tal de romandre separat de la gent i consagrar-se al servei de Déu. Però això era un frau i un engany seu i Sulaymān li respongué que vigilés tota la Frontera i que fés *ġihād** contra els enemics. Certament, allò de Wāḍiḥ era per tranquilitzar a Sulaymān, amb la qual cosa aconseguí el que volia [que era] dirigir els catalans (*ifranġ*) en contra seu per tal de combatre'l. Ho completà bo i acordant amb els cristians (*rūm*) la seva entrada a Medinaceli i, així, entregarse-la. Evacuà tots els musulmans que hi havia i l'ocupà d'infidels (*kāfirūn*) per tal que lluitessin amb ell contra els berbers, en suport de l'inmoral Ibn ʿAbd al-Ġabbār.

Els catalans¹²⁰⁰ entraren a Medinaceli, capital de la Frontera Mitja, i se'n

---

¹¹⁹⁶ Cf. les anotacions a § 485.

¹¹⁹⁷ Segons *al-Bayān al-muġrib* fou el 3 de juny del 1010.

¹¹⁹⁸ Cf. *HC*, II, 296 i *DHC*, s.v. "Còrdova, expedició de".

¹¹⁹⁹ El text escriu Lūrqa, però tradueixo segons la variant que recull l'editor.

¹²⁰⁰ Des d'aquí, i fins al final del text, s'usa el terme *ifranġ* per al·ludir als catalans.

empararen. El primer lloc de la ciutat on entraren fou a la seva mesquita aljama¹²⁰¹, on mullaren els seus murs amb vi, tocaren les campanes i desplaçaren llur alquibla ...¹²⁰². Després imposaren a Wāḍiḥ la condició d'entregar diàriament a cada home dos dinars i el que els calgués de vi, carn i d'altres coses i que [a més a més] hauria de donar al comte (*qūmis*) cent dinars cada dia, ultra el menjar, la beguda i el demés. [Exigiren també] que fos per ells tot el que obtinguessin de l'exèrcit berber, [és a dir,] armes, atzembles i riqueses, i que les dones berbers, llurs vides i llurs riqueses fossin cosa lícita per ells, sense que ningú s'hi interposés. Li imposaren altres moltes condicions i hagué d'acceptar-les¹²⁰³.

Els catalans s'havien posat en marxa¹²⁰⁴ i llur avantguarda arribà a Saragossa. Llavors imposaren a la seva gent, i a llurs esclaus, infants i comerciants, el terrible turment i s'allotjaren en llurs cases. Després Wāḍiḥ anà amb ells cap a Toledo per tal d'aplegar-s'hi amb Ibn al-Ġabbār. El fet arribà [a coneixement de] Sulaymān al-Mustaʿīn bi-l-lāh, que convocà la gent a Còrdova el dilluns, a cinc nits passades de *šawwāl* [de l'any 400 / 22 maig 1010], per tal d'enfrontar-se amb els catalans; però els cordovesos es mostraren incapaços de fer-ho, s'acovardiren i li demanaren que els en eximís, cosa que féu¹²⁰⁵.

Sulaymān partí de Còrdova per combatre els catalans a catorze nits passades de

---

¹²⁰¹ Supleixo segons LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*.

¹²⁰² El text presenta aquí una llacuna de dos mots.

¹²⁰³ Segons J. VALLVÉ: *España musulmana en el siglo XI: Aspectos económicos*, "Actas de las Jornadas de Cultura Árabe e Islámica (1978)", IHAC, Madrid 1981, 197-204, el cost de l'operació (de la que altres fonts indiquen que hi participaren 10 000 catalans) fou superior a 600 000 dinars mensuals, sense comptar les despeses de menjar i beure d'homes i bèsties; la quantitat resulta realment fabulosa. Cf. a P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final de segle XI*, 2 vols., Eds. 62, Barcelona 1979-1981, les entrades d'or andalusí a Catalunya i el dossier estadístic que reflexa el seu ús en pagaments, I, 324-330 i II, quadres VII al XIII, respectivament.

¹²⁰⁴ Segons SOBREQÜÉS, *Els grans comtes*, 20, els expedicionaris catalans sortiren el mes de maig i és possible que es concentrassin a Montmagastre, el castell pres set anys abans per Wāḍiḥ (cf. § 469, on s'explica que s'hi instal·laren musulmans), si bé cal tenir en compte que hi ha un altre castell homònim en la Ribargorça, prop de Calasañç.

¹²⁰⁵ És evident que l'ordre cronològic aquí no és correcte i que passaren per Saragossa abans d'arribar a Medinaceli.

šawwāl [dimecres, 31 maig 1010] i els exèrcits s'enfrontaren el dia del divendres [2 juny]¹²⁰⁶. L'exèrcit [berber] havia col·locat Sulaymān a la rereguarda, amb cavalleria magribí, i li digueren: "No abandonis el teu lloc encara que t'atropelli la cavalleria". Després avançaren i els catalans atacaren amb una escomesa inaudita; els berbers els obriren pas per tal de fer-se amb ells i, quan Sulaymān veié que la cavalleria catalana ja havia travessat les files berbers, creïè que els berbers havien estat vençuts d'arrel i fugí de seguida amb els que eren amb ell. Els berbers envoltaren els catalans i els embestiren; mataren al seu rei (*malik*), Ermengol (*Armaqund*¹²⁰⁷) i, amb ell, a molts dels seus principals¹²⁰⁸. De la infanteria berber en moriren uns tres-cents, però de genets, ni un.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 151 a (i AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ʿib*, I, p. 428 a)¹²⁰⁹.

§ 486 Tornada d'al-Mahdī al govern de Còrdova:

Quan al-Mustaʿīn s'emparà de Còrdova, se li oposà Muḥammad b. Hišām al-Mahdī a Toledo i demanà tropes als catalans (*Ibn Adfūnš*, sic, per *al-ifrang*)¹²¹⁰ per

---

¹²⁰⁶ Es tracta de la batalla d'ʿAqabat al-Baqar, avui El Vacar, fins ara datada més imprecisament (cf. DOZY, *Hist. Mus. Esp.*, III, 234, que la situa a la primera meitat de juny; S. SANPERE I MIQUEL, *El año de los catalanes*, que la data entre el 6 i el 15 de juny; ROVIRA I VIRGILI, *Hist. Nac. Cat.*, III, 465, entre el 5 i el 15, i VALLVÉ, *Califato*, 261, assenyala el 23 de maig).

¹²⁰⁷ Es tracta d'Ermengol I, comte d'Urgell (992-1010), fill segon del comte Borrell II de Barcelona (cf. *DHC*, s.v.). La seva mort, juntament amb la del bisbe de Girona (cf. la nota següent) és celebrada en un poema d'Ibn Darrāğ al-Qaṣṣallī (cf. MAKKĪ, *La España cristiana*, 85).

¹²⁰⁸ Entre molts altres i a més a més dels esmentats, moriren en la batalla el bisbe de Barcelona (995-1010), Aeci, i Adalbert, fill de Guitard, antic vescomte de Barcelona. Poc després, com a conseqüència de les ferides, també perderen la vida Otó i Arnulf, bisbes de Girona i de Vic (933-1010), respectivament (cf. SOBREQÜÉS, *Els grans comtes*, 20 i n. 38).

¹²⁰⁹ El text d'al-Maqqarī és més complert i amb menys errors. Complemento, doncs, l'un amb l'altre quan és necessari.

¹²¹⁰ Ambdós autors es refereixen, erròniament, a Sanç Garcia de Castella en comptes de citar l'ajut rebut per part dels catalans, encapçalats per Ramon Borrell de Barcelona i el seu germà Ermengol d'Urgell.

segona vegada¹²¹¹. Amb ell es precipità cap a Còrdova i vencé al-Musta^cīn i els berbers a El Vacar (*°Aqabat al-Baqar*), a les afores de Còrdova, al final de la porta de Ceuta. Al-Mahdī entrà a Còrdova i hi governà.

IBN HALDŪN, *Kitāb al-°ibar* (apud DOZY: *Recherches*, I, Apèndix, p. XXIII).

§ 487 Quan esclatà la guerra civil dels berbers, Ermengol [I d'Urgell] (*Armaqūd*) hi prengué part i morí en l'encontre¹²¹² contra els berbers l'any 400 [25 agost 1009-14 agost 1010]. Llavors [el seu germà] Ramon (*Raymund*) [Borrell I] es quedà sol en el regne de Barcelona fins que morí deprés de l'any 410 [9 maig 1019-26 abril 1020]¹²¹³.

AL-HUMAYDĪ, *Ĝadwat al-muqtabis*, I, p. 48-49.

§ 488 Al cap d'uns dies [Sulaymān b. al-Ḥakam] sortí a combatre els grups berbers que havien anat [fugint] cap a Algesires i els trobà a Guadiaro (*Wādī Aruh*), on es produí la desfeta de Muḥammad b. Hišām al-Mahdī. Se'n tornà cap a Còrdova, però els eslaus (*al-°abīd*) i Wāḍiḥ l'atacaren, l'assassinaren i reposaren Hišām [II] al-Mu'ayyad¹²¹⁴.

21 juny 1010

IBN °IDĀRĪ, *al-Bayān al-muĝrib*, III, p. 96.

§ 489 [Muḥammad b. Hišām b. °Abd al-Ĝabbār] sortí [de Còrdova] en persecució dels

---

¹²¹¹ Certament, ambdós autors s'han referit abans a la demanda d'ajut feta per Sulaymān i els berbers a Sanç Garcia, fill, en realitat, del compte Garcia I de Castella, i és per això que ara escriuen "per segona vegada".

¹²¹² Llegeixo *waqfa* en lloc del *waḥa* que dóna el text. Es tracta de la batalla d'°Aqabat al-Baqar o d'El Vacar.

¹²¹³ En realitat morí l'any 1017. Cf. *DHC*, s.v. i *HC*, II, 294-296.

¹²¹⁴ Els fets ocorregueren el 23 de juliol del 1010 (cf. LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.*, IV, 470).

berbers amb els catalans (*naṣārà*)¹²¹⁵ que estaven amb ell, amb tots els exèrcits de les fronteres i amb altres, una vegada que hagué donat la seva soldada als catalans.

En el *Kitāb al-iqtidāb*¹²¹⁶ s'explica que Ibn ʿAbd al-Ġabbār tenia llavors prop de trenta mil genets musulmans, sense [comptar] els catalans, que eren nou mil. Sortí amb ells a l'encontre dels berbers, però el vengeren a la famosa derrota del Guadiaro (*Wādī Āru*)¹²¹⁷. [Llavors], Ibn ʿAbd al-Ġabbār se'n tornà vençut cap a Còrdova i les mans dels berbers s'ompliren d'atzembles i d'objectes. Els catalans es desentengueren d'Ibn ʿAbd al-Ġabbār i se'n anaren.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muġrib*, III, p. 98.

Segons Ibrāhīm b. al-Qāsim, quan Ibn ʿAbd al-Ġabbār, Wāḍiḥ i els seus arribaren a Còrdova mataren a tothom que els semblava berber i durant la seva estança § 490 (...) agafaren la filla d'un camperol que era bonica i hermosa. El seu pare sabia qui era el bàrbar (ʿilġ*) que l'havia pres i anà cap a Wāḍiḥ tot dient-li: "Aquell bàrbar (ʿilġ*) va agafar la meva filla i no és berber". Li contestà: "No m'en diguis res d'això que no hi ha cap manera de rescatar-la perquè hem signat un pacte amb ells". L'home anà plorant a trobar el bàrbar (ʿilġ*) i li pregà que li tornara a canvi de quatre-cents dinars. Ell els agafà i el matà. Aquesta fou una de les coses més feridores i abominables, perquè aquell home, vexat, anà a rescatar la seva filla, li prengueren els diners i fou mort; així es perdé la seva vida, el seu diner i la seva filla i ningú de Còrdova no feia res per canviar ni reprobar aquell comportament.

El menyspreu de la gent de Còrdova per l'islam en aquella guerra civil (*fitna*) arribà al punt que un home cristià (*naṣrānī*) es deturà en un dels carrers principals de

---

¹²¹⁵ A tot el text s'usa el terme *naṣārà*, "cristians", per al·ludir als catalans.

¹²¹⁶ Es tracta d'una obra titulada *Llibre de la Concissió*, d'autor desconegut.

¹²¹⁷ Segons *al-Bayān al-muġrib*, III, p. 97-98, tingué lloc el 21 de juny del 1010. Lévi-Provençal la situa "a la vall alta del Guadiaro, prop de Ronda", però altres autors, entre ells Dozy, ho fan en la desembocadura del Guadiaro en el Guadalquivir, i altres parlen del Guadalete (cf. SOBREQÜÉS, *Els grans comtes*, 33, n. 20, que anota que en l'epitafi del bisbe Otó de Girona, a Sant Cugat, fet el segle XIII, sembla llegir-s'hi *Guadialetem* i remet a *Espanya Sagrada*, XLIII, 159).

Còrdova tot dient: "On és Muḥammad? No us serveix de res"¹²¹⁸; injurià al Profeta - Déu el beneeixi i el salvi, l'exalci i l'honori!- i ningú no va dir res. Llavors, un dels musulmans, per zel envers el Profeta, digué: "No desaproveu el que esteu sentint? o és que no sou musulmans?" i un grup de cordovesos li replicà: "Ves-t'en a la teva feina!".

Quan els catalans (*ifranġ*)¹²¹⁹ sentien la crida a l'oració, deien paraules irreproduïbles i ningú no hi objectava res en contra. La gent de Còrdova aplegà molts diners per als catalans i demanà al cadí Ibn Ḍakwān que els entregués el diner dels *aḥbās*¹²²⁰, depositat a la *maqṣūra*¹²²¹ de la [mesquita] aljama, però s'hi negà. Llavors trencaren la porta de la *maqṣūra*, l'agafaren i el donaren als catalans.

Ibn ʿAbd al-Ġabbār i Wāḍiḥ demanaren als catalans que anessin [contra] els berbers però ells es feien els ronsos. Ambdós no paraven de tractar-los amb miraments ni d'humiliar-se davant d'ells fins que hi accediren. L'avantguarda d'aquest grup, entre els que hi figurava Wāḍiḥ, es posà en marxa, [així com també] Ibn ʿAbd al-Ġabbār i, amb ell, tots els qui podien portar armes, entre cordovesos i camperols, perquè consideraren que aquell era el *ġihād** més gran. Marxaren fins que trobaren els berbers en el Guadiaro (*Wādī ʿĀru*)¹²²², el dijous, sis [dies] transcorreguts de *dū l-qaʿda* d'aquell any 400 [21 juny 1010]. S'enfrontaren en un fort combat i Wāḍiḥ, Ibn al-Ġabbār i els catalans sofriren una gran derrota. Foren morts més de tres mil catalans; molts s'ofegaren.

Els berbers s'apoderaren de tot el que hi havia en el seu campament i en el de Wāḍiḥ i d'Ibn al-Ġabbār: tendes, diners, armes, bèsties, etc. Entre els que foren morts en la batalla hi havia el jueu visir del rei dels catalans (*wazīr malik al-ifranġ*) i els

---

¹²¹⁸ Supleixo segons *Observations*.

¹²¹⁹ A partir d'ara, fins al final d'aquest paràgraf s'usa el terme *ifranġ* per al·ludir als catalans.

¹²²⁰ Es tracta dels béns de fundacions pietoses que solien dedicar-se a obres de beneficència. En castellà ha donat el terme *habiz*, pl. *habices*.

¹²²¹ Es tracta d'un espai tancat, reservat a les dones i/o a la seguretat del governant. Segons IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis*, III, p. 220, fou l'emir Muḥammad I qui l'establí per primera vegada.

¹²²² Cf. §§ 488 i 489.

berbers trobaren trenta mil "meticals" a la seva tenda; també trobaren en els ventres dels catalans cints plens de dinars i de dirhems, tants que exedirien [qualsevol] qualificatiu.

IBN ʿIDĀRĪ, *al-Bayān al-muġrib*, III, p. 99.

§ 491 Els fugitius arribaren a Còrdova l'endemà de la batalla i s'incrementà el seu odi contra els berbers. Ibn al-Ġabbār i Wāḍiḥ demanaren als catalans (*ifrangġ*) que tornessin a *anar*¹²²³ amb ells dos contra els berbers, perquè alguns dels caps berbers havien mort; però s'hi negaren dient: "Han matat els nostres principals i capdills"¹²²⁴. Després, se'n anaren de Còrdova, el divendres en què mancaven set [nits] de *dū l-qaʿda* [7 juliol 1010]. Per la gent de Còrdova la seva despedida constituí una gran preocupació, fins al punt que es donaven el condol els uns als altres -tal com es fa amb la pèrdua d'algun familiar o de béns-, afligits per la seva partença i angoixats per l'arribada dels berbers.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, IV, p. 151 b (i AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, I, p. 428 b)¹²²⁵.

§ 492 Quan al-Mahdī entrà a Còrdova, al-Mustaʿīn en sortí refugiant-se amb els berbers. Es desplegaren per les planes i alqueries, on saquejaren i mataren sense compadir-se de ningú, i després es dirigiren cap a Algesires. Al-Mahdī i els catalans (*Ibn Adfūnš, sic, per al-ifrangġ*) sortiren, però al-Mustaʿīn i els berbers els perseguiren i els assetjaren, de manera que al-Mahdī i els catalans (*Ibn Adfūnš, sic, per al-ifrangġ*), amb els musulmans i els cristians (*naṣārà*) que eren amb ells, foren derrotats¹²²⁶.

---

¹²²³ Supleixo segons LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*.

¹²²⁴ Supleixo segons LÉVI-PROVENÇAL, *Observations*.

¹²²⁵ Una vegada més, el text d'al-Maqqarī és més complet i amb menys errors. Complemento, doncs, l'un amb l'altre quan és necessari.

¹²²⁶ Cf. § 489.

QUADRES

EMIRS D'AL-ANDALÚS

- Mūsà b. Nuşayr 711-712
°Abd al-°Azīz Mūsà b. Nuşayr 713-715
Ayyūb b. Ḥabīb al-Laḥmī 715
al-Ḥurr tardor 716-primavera 719
al-Samḥ b. Malik al-Ḥawlanī promavera 719-10 juny 721
°Abd al-Raḥmān b. °Abd Allāh al-Gāfiqī 721
°Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī 721-726
°Udra b. °Abd Allāh al-Fihri 726 (2 mesos)
Yahyà b. Salama al-Kalbī 726-728
Ḥudayfa b. al-Aḥwaş al-Qaysī 728 (6 mesos)
°Utmān b. Abī Nis°a al-Ḥat°amī 728-729 (5 mesos)
al-Haytam b. °Ubayd al-Kilābī 729-730 (5 mesos)
Muḥammad b. °Abd Allāh al-Aşġa°ī 730
°Abd al-Raḥmān b. °Abd Allāh al-Gāfiqī (2^a vegada) 730-732
°Abd al-Malik b. Qaṭan al-Fihri 732-734
°Uqba b. al-Ḥaġġāġ al-Salūlī 734-740
°Abd al-Malik b. Qaṭan al-Fihri (2^a vegada) 740-
Balġ b. Bişr al-Qusayrī 742 (de març-abril a agost)
Ta°laba b. Salama al-°Āmilī 742
Abū-l-Ḥaṭṭār al-Ḥusām b. Dirār al-Kalbī novembre ? 742-744
Tuwāba b. Salama al-Ġudāmī 744-746
°Abd al-Raḥmān b. Katīr al-Laḥmī 746
Yūsuf b. °Abd al-Raḥmān al-Fihri 746-755

EMIRS INDEPENDENTS D'AL-ANDALÚS

°Abd al-Raḥmān b. Mu°āwiyya *al-Daḥīl* 755-788
Hišām I b. °Abd al-Raḥmān b. Mu°āwiyya 788-796
al-Ḥakam I b. Hišām 796-821
°Abd al-Raḥmān II b. al-Ḥakam 821-852
Muḥammad I b. °Abd al-Raḥmān 852-886
al-Mundir b. Muḥammad 886-888
°Abd Allāh b. Muḥammad 888-912

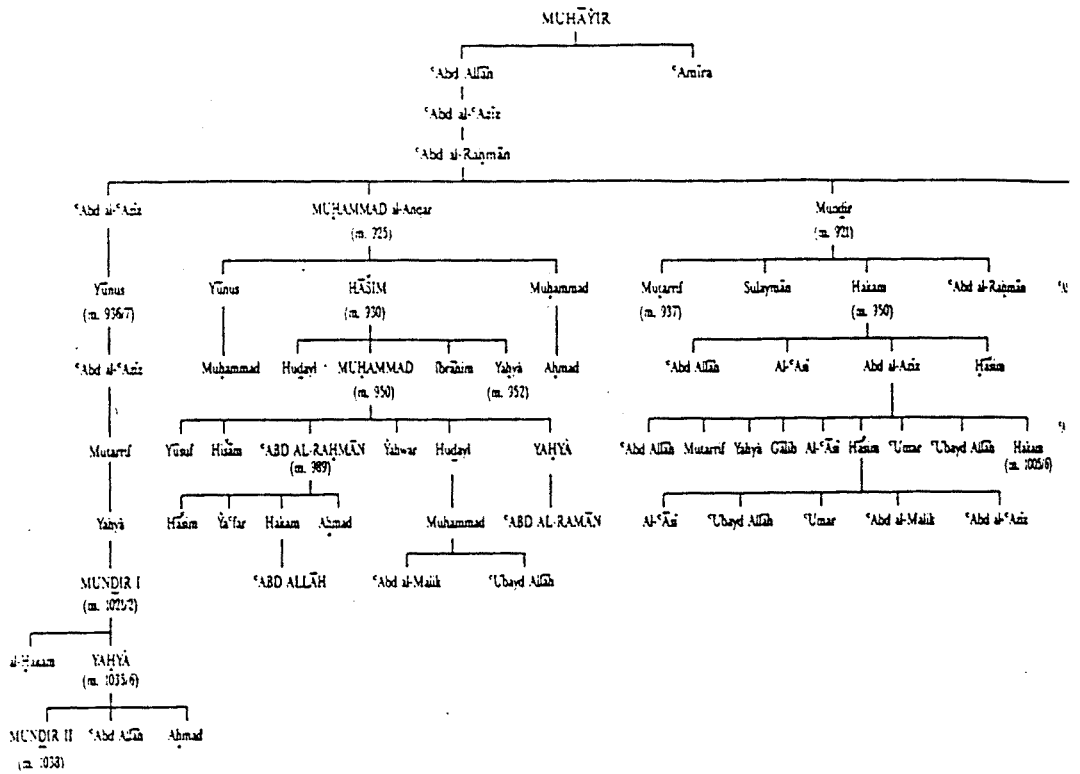
CALIFES D'AL-ANDALÚS

°Abd al-Raḥmān *al-Nāṣir* 912-961
al-Ḥakam II b. °Abd al-Raḥmān *al-Mustansir Bi-llāh* 961-976
Hišām II b. al-Ḥakam *al-Mu°ayyad* 976-1008
Muḥammad II *al-Mahdī* 1008-1009
Sulaymān *al-Musta°in* 1009
Muḥammad II (2^a vegada) 1009-1010

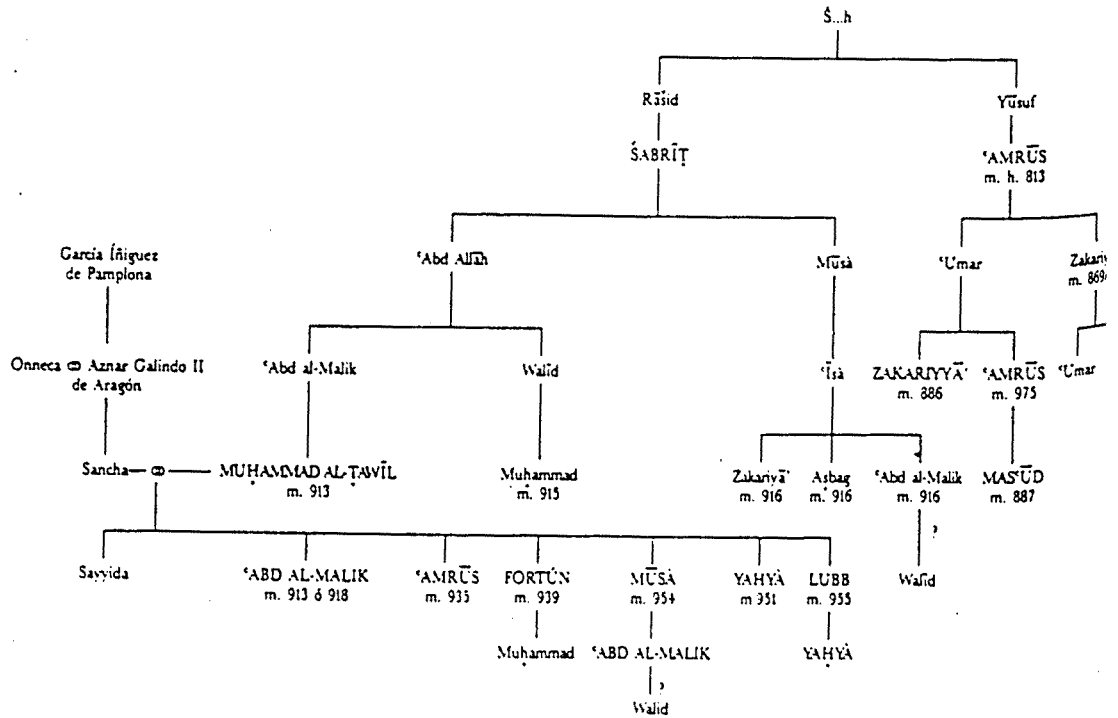
GOVERNADORS °ĀMIRÍS

Muḥammad b. Abī °Āmir *al-Manšūr* 978-1002
°Abd al-Malik *al-Muzaffar* 1002-1008
°Abd al-Raḥmān *Sançol* 1008-1009

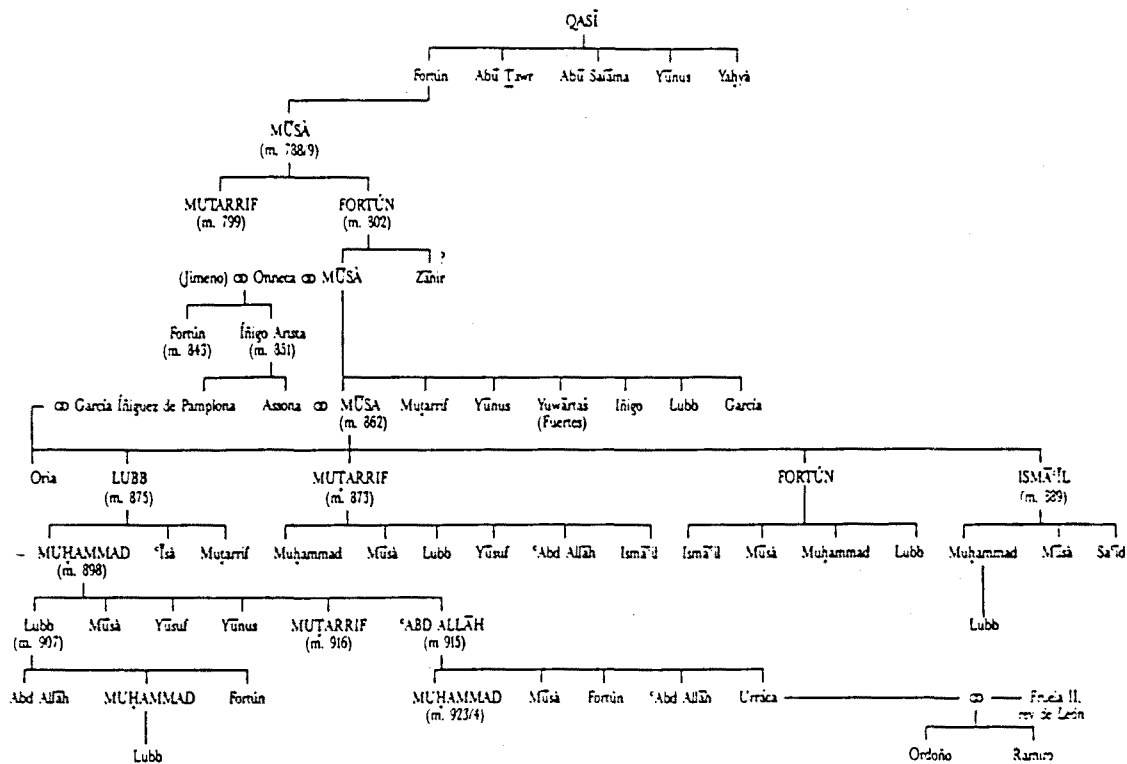
GENEALOGÍA DE LOS TU'YIBÍES (según M. J. Viguera Molins)

GENEALOGÍA DE LOS BANŪ ŠABRĪT̄ (O BANŪ L-ṬAWĪL) Y LOS BANŪ ‘AMRŪS (según M. J. Viguera Molins)

GENEALOGÍA DE LOS BANŪ QASĪ
(según M. J. Viguera Molins)

FONTS I BIBLIOGRAFIA

Abreviatures utilitzades

§, §§ =	Apartat (-s) dels textos.
AA =	Al-Andalus, Madrid-Granada.
AEA =	Anaquel de Estudios Árabes, Madrid.
AEM =	Anuario de Estudios Medievales, Barcelona.
AEMES =	Aragón en la Edad Media. Economía y Sociedad, Zaragoza.
AF =	Anuario de Filología, Barcelona.
AHAM =	Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia, Barcelona.
AIEC =	Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
AIÉOFL =	Annales de l'Institut d'Études Orientales de la Faculté de Lettres, Alger.
AQ =	Al-Qanṭara, Madrid.
BAEO =	Boletín de la Asociación Española de Orientalistas, Madrid.
BAH =	<i>Bibliotheca Arabico Hispana.</i>
BÉO =	Bulletin d'Études Orientales, Damasc.
BGA =	<i>Bibliotheca Geographorum Arabicorum.</i>
BH =	Bulletin Hispanique, Bordeaux.
BRABL =	Boletín de la Real Academia de Buenas Letras, Barcelona.
BRAH =	Boletín de la Real Academia de la Historia, Madrid.
CHE =	Cuadernos de Historia de España, Buenos Aires.
CHI =	Cuadernos de Historia del Islam, Granada.
CSIC =	Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
EEMCA =	Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón, Zaragoza.
ICMA =	Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe, Madrid.
IEC =	Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
IEEI =	Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, Madrid.
IEI =	Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
IEIIM =	Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, Madrid.

IEP =	Institut d'Estudis Penedesencs, Vilafranca del Penedès.
IHAC =	Instituto Hispano Árabe de Cultura, Madrid.
MCV =	Mélanges de la Casa de Velázquez, Madrid.
MEAH =	Miscelánea de Estudios Arabes y Hebraicos, Granada.
MP =	Miscel·lània Penedesenca, Sant Sadurní d'Anoia.
MRAH =	Memorias de la Real Academia de la Historia, Madrid.
P de V =	Príncipe de Viana, Pamplona.
QEM =	Quaderns d'Estudis Medievals, Barcelona.
QHT =	Quaderns d'Història Tarraconense, Tarragona.
R de A =	Revista de Aragón, Zaragoza.
RIEEI =	Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos, Madrid.
RSO =	Rivista degli Studi Orientali, Roma.
ŠA =	Sharq al-Andalus. Estudios Arabes, Alicante.
SIOC =	<i>Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)</i> , 2 vols., Generalitat de Catalunya, Barcelona 1991.
SOBI =	Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior, Barcelona.

Fonts¹²²⁷:

°ABD AL-MALIK B. ḤABĪB, *Kitāb al-Tārīḥ*, ed. J. AGUADÉ, CSIC-ICMA, Madrid 1991.

°ABD AL-WĀHID AL-MARRĀKUŠĪ, *al-Muġġib fī talḥīṣ aḥbār al-Maġrib*, ed. R. P. DOZY, Leiden 1874 i 1885 (reimpressió, Amsterdam 1986).

ANÒNIM, *Aḥbār maġmū'a fī faṭḥ al-Andalus wa dīkr umarā'ihā*, ed. E. LAFUENTE ALCÁNTARA, Madrid 1867 i ed. IBRĀHĪM ĀL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire, 1984.

ANÒNIM, *Faṭḥ al-Andalus (La conquista de al-Andalus)*, ed. L. MOLINA, CSIC-AECI, Madrid 1994.

ANÒNIM, *Ḥadīṭ al-imāma wa l-siyāsa*, ed. P. DE GAYANYOS, vol. II de la

¹²²⁷ En l'ordre alfabètic no es té en compte l'article al- inicial.

"Colección de Crónicas Arábicas" de la Real Academia de la Historia.

ANÒNIM, *Mafāḥir al-barbar*, ed. É. LÉVI-PROVENÇAL, *Fragments historiques sur les berbères au Moyen Age. Extraits inédits d'un recueil anonyme compilé en 712-1312 et intitulé Kitāb Mafakhir al-barbar. Texte arabe publié avec introduction et index par...*, Rabat 1934.

ANÒNIM, *Una Crónica Anónima de ʿAbd al-Raḥmān III al-Nāṣir*, ed. É. LÉVI-PROVENÇAL y E. GARCÍA GÓMEZ, Madrid-Granada 1950.

ANÒNIM, *Una Descripción Anónima de al-Andalus (Dīkr bilād al-Andalus)* ed. L. MOLINA, CSIC, Madrid 1983, 2 vols.

ʿARĪB IBN SAʿD (o SAʿĪD), *Muḥtaṣar tāriḥ al-Ṭabarī*, conservat dins *al-Bayān al-muḡrib*.

AL-BAKRĪ, *Kitāb al-masālik wa l-mamālik (Ḡuḡrāfiyāt al-Andalus wa Urūbba min ...)* ed. ʿA. R. ʿALĪ AL-ḤAYYĪ, Beirut 1387/1968.

AL-ḌABBĪ, *Buḡyat al-multamis fī tāriḥ riḡāl ahl al-Andalus*, ed. F. CODERA i J. RIBERA, *Desiderium querentis historiarum virorum populi Andalusiae (diccionarium biographicum)*, BAH, III, Madrid 1884-1885 i ed. IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, 2 vols., Beirut-El Caire 1989.

AL-ĠASSĀNĪ, *Riḥlat al-wazīr fī iftikāk al-asīr li-Muḥammad b. ʿAbd al-Waḥḥāb al-Ġassānī*, ed. parcial J. RIBERA, *Unas cuantas noticias acerca de la conquista de España tomadas de la Noble Carta dirigida a las comarcas españolas*, Colección de obras arábicas de Historia y Geografía que publica la Real Academia de la Historia, II, Madrid 1926, 161-184, i ed. A. BUSTANI, *El viaje del visir para la liberación de los cautivos, por el visir Abū Abdīl Lah Mohamed Abdelluhab, conocido por el visir el Gazani el Andalusi*, Larache 1940.

AL-ḤIMYARĪ, ed. É. LÉVI-PROVENÇAL, *La Péninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitāb al-Rawḍ al-Miṯār d'al-Ḥimyarī*, El Caire-Leiden 1938, i ed. IḤSĀN ʿABBĀS, *Kitāb al-rawḍ*, Beirut 1975 i 1984.

AL-ḤUMAYDĪ, *Ḡadwat al-muqtabis fī tāriḥ al-ʿulamā' al-Andalus*, ed. IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, 2 vols., Beirut-El Caire 1989.

IBN ʿABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Miṣr wa aḥbāri-ha*, ed. TORREY, New Haven 1922 (reimpresió 1966).

IBN ʿABD RABBIHI, *Kitāb ʿiqd al-farīd*, ed. MUḤAMMAD SAʿĪD AL-ʿARYĀN, 3 vols., El Caire 1372/1953.

IBN ABĪ L-FAYYĀD, *Kitāb al-ʿibar*, ed. C. ALVAREZ DE MORALES, *Aproximación a la figura de Ibn Abī l-Fayyād y su obra histórica*, "CHI", 9 (1978-1979), 29-128.

IBN AL-ABBĀR, *al-Takmila li-kitāb al-Šila*, ed. ʿA. AL-ḤUSAYNĪ, El Caire 1955.

IBN AL-ABBĀR, *al-Ḥulla al-siyarāʾ*, ed. Ḥ. MUʿNIS, 2 vols., El Caire 1963.

IBN AL-FARADĪ, *Tārīḥ ʿulamāʾ al-Andalus*, ed. CODERA, *Historia virorum doctorum Andalusiae ...*, 2 vols., BAH, Madrid 1891-1892 i ed. ʿIZZAT AL-AṬṬĀR, 2 vols., El Caire 1954.

IBN AL-ḤAṬĪB, *Kitāb aʿmal al-ʿlam*, ed. LÉVI-PROVENÇAL, Beirut 1956.

IBN AL-ḤAṬĪB, *al-Iḥāṭa fī aḥbār Ġarnāṭa*, ed. M. ʿABD ALLĀH ʿINĀN, 4 vols., El Caire 1973-1977.

IBN AL-ḤAṬĪB, addicions a l'edició anterior a ʿABD AI-SALĀM ŠAQŪR, *al-Iḥāṭa fī aḥbār Ġarnāṭa, nuṣuṣ ḡadīda lam tunšar*, Tanger 1987.

IBN AL-ḤURRĀDĀDBIḤ, *al-Masālik wa l-mamālik*, ed. DE GOEJE, *Liber viarum et regnorum*, Leiden 1889 (reimpressió, E.J. Brill, Lugduni Batavorum 1967).

IBN AL-KARDABŪS, *Tārīḥ al-Andalus li-bn al-Kardabūs wa wasfuh li-bn al-Šabbāt*, ed. A.M. AL-ʿABBĀDĪ, "RIEEI", XIII (1965-66), 18-24 i XIV (1967-1968), 99-163, i *ID*, *id*, IEEI, Madrid 1971.

IBN AL-QŪṬIYYA, *Kitāb tārīḥ iftitāḥ al-Andalus li-bn al-Qūṭiyya al-Qurṭubī*, ed. P. GAYANGOS, Madrid 1868; ed. J. RIBERA, Madrid 1926, i ed. IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, Beirut-El Caire 1982, per la qual cito.

IBN AL-ŠABBĀṬ, *Šilat al-simṭ wa simat al-murṭ fī šarḥ simṭ al-hadī fī l-faḥr al-Muḥammad* ed. juntament amb l'obra d'Ibn al-Kardabūs.

IBN AL-AṬĪR, *al-Kāmil fī l-tārīḥ*, ed. C. J. TONBERG, *Ibn al-Athiri Chronicon quod Perfectissimum inscribitur*, 14 volums, Leiden 1851-1876, i ed. anònima, 13 vols., Beirut 1965.

IBN ʿARABĪ, *Muḥāḍarāt al-abrār wa-musāmarāt al-aḥyār fī l-adabīyāt wa l-nawādir wa l-aḥbār*, El Caire 1305/1887, i ed. del fragment que ens interessa, ASÍN PALACIOS, M., *Crestomatía del árabe literal con glosario y elementos de gramática*, Madrid ³1945.

IBN BAŠKUWĀL, *al-Šila = Dictionarium biographicum*, ed. CODERA, Madrid 1882-

1883, *BAH*, VIII, apèndix I, i ed. IBRĀHĪM AL-ABYĀRĪ, 3 vols., Beirut-El Caire 1989.

IBN BASSĀM, *al-Daḥīra fī maḥāsin ahl al-ġazīra*, ed. IḤSĀN °ABBĀS, Dār al-Taqāfa, 8 vols., Beirut 1399/1979.

IBN ĠĀLIB, *Naṣṣ andalusī ġadīd: qiṭ'a min "Kitāb farḥat al-anfus" li-bn Ġālib*, ed. °ABD AL-BADĪ°, "Maġallat al-Maḥad al-Maḥtūtāt al-°arabiyya" (Revista de l'Institut de Manuscrits Àrabs de la Lliga Àrab) (El Caire), I (1955), 272-310.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-°ibar wa dīwān al-mubtadā wa l-ḥabar fī ayyām al-°aġam wa l-barbar*, ed. DOZY, *Recherches*, Leiden 31881, I, XXII-XXIII i ed. BŪLĀQ, El Caire 1284/1867-1868.

IBN ḤĀRIT AL-ḤUŠANĪ, *Ajbār al-fuqahā' wa l-Muḥaddiṭīn (Historia de los alfaquíes y tradicionistas de al-Andalus)*, ed. Mª L. AVILA y L. MOLINA, CSIC-ICMA, Madrid 1992.

IBN ḤAWQAL, *Kitāb ṣūrat al-arḍ*, ed. H. P. KRAMERS i G. WIET, Leyden, 1938-1939 (reimpressió 1967).

IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis min anbā' ahl al-Andalus*, vol. II, ed. M. °A. MAKKĪ, El Caire 1979.

IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis fī tāriḥ riġāl al-Andalus*, vol. III, ed. F. [M]ARTÍNEZ ANTUÑA, Paris 1937.

IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis V*, ed. P. CHALMETA, F. CORRIENTE y M. SUBḤ, IHAC, Madrid 1979.

IBN ḤAYYĀN, *al-Muqtabis fī aḥbār bilād al-Andalus*, ed. °A. °A. AL-ḤAĠĠĪ, Dār al-Taqāfa, Beirut 1965. Cito segons *El califato de Córdoba en el "Muqtabis" de Ibn Ḥayyān. Anales palatinos del califa de Córdoba al-Ḥakam II por °Īsā ibn Aḥmad al-Rāzī (360-364 H. = 971-975 J.C.). Traducción de un Ms. árabe de la Real Academia de la Historia* por E. GARCÍA GÓMEZ, Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid 1967.

IBN ḤAZM, *Ġamharat ansāb al-°arab*, ed. °A. M. HĀRŪN, El Caire 1962.

IBN °IDĀRĪ AL-MARRĀKUŠĪ, *al-Bayān al-muġrib fī aḥbār al-Andalus wa l-Maġreb*, vol II, ed. G. S. COLIN i É. LÉVI-PROVENÇAL, Brill, Leiden 1951 (reimpressió, Beirut 1983) i vol. III, ed. É. LÉVI-PROVENÇAL, Paris 1930 (reimpressió, Beirut 1983).

IBN SA°ĪD AL-MAĠRIBĪ, *Kitāb baṣṭ al-arḍ fī l-tūl wa l-arḍ*, ed. J. VERNET,

Tetuán 1958.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, ed. E. CERULLI et alii, *Opus Geographicum, sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant"*, Istituto Universitario Orientale di Napoli-Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, 9 vols., Neapoli-Romae 1970-1984.

AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhaġ wa rawḍ al-furaġ*, ed. J. A. MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhaġ wa rawḍ al-furaġ (Solaz de corazones y prados de contemplación)*, CSIC, Madrid 1989.

AL-IṢṬAHRĪ, *Viae Regnorum Descriptionis Moslemicae*, ed. DE GOEJE, Brill, Leiden 1967.

AL-MAQQARĪ, *Kitāb nafḥ al-ṭīb min ġuṣn al-Andalus al-raṭīb wa dīkr wazīrīhī Lisān al-Dīn b. al-Ḥaṭīb*, ed. DOZY, DUGAT, KREHL et WRIGHT, *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne par al-Makkari*, 2 vols., Brill, Leyden 1855-1861 i ed. IḤSĀN °ABBĀS, 8 vols., Beirut 1388/1968, per la qual cito.

AL-MAS°UDĪ, *Murūġ al-dahab*, ed. Y. AS°AD DĀĠIR, 4 vols., Qum s.d.

AL-NUWAYRĪ, *Nihāyat al-'arab fī funūn al-adab*, 18 vols., El Caire 1342/1923-1368/1948.

AL-QALQAŠANDĪ, *Ṣubḥ al-ašā fī šinā'at al-inšā'*, ed. M. °ABD AL-RASŪL IBRĀHĪM, 14 vols., El Caire 1913-1920 i index 1972.

AL-QAZWĪNĪ, ed. F. WÜSTENFELD, *al-Cazwini's Kosmographie. (Kitāb °Aġā'ib al-maḥlūqāt & Āṭār al-bilād wa aḥbār al-ibād)*, Gottingen 1848-1949 i Wiesbaden 2^o1967.

AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ, *Tārīḥ Ifrīqiya wa l-Maġrib*, ed. °ABD ALLĀH AL-ZAYDĀN i °IZZ AL-DĪN °UMAR MŪSĀ, Beirut 1990.

AL-ŠAQUNDĪ, *Risāla fī faḍl al-Andalus*, conservada dins AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-Ṭīb*.

AL-°UDRĪ, *Nuṣūṣ °an al-Andalus min kitāb 'Tarṣī° al-ajbār ...'*, ed. °A.°A. AL-AHWĀNĪ, Madrid 1965.

AL-°UMARĪ, *al-Masālik wa l-absār*, ed. M. AMARI, *Al-°Umarī, condizioni degli Stati cristiani dell'Occidente secondo una relazione di Domenichino Doria da Genova. Testo arabo con versione italiana e note di ...* "Atti della R. Accademia dei Lincei", XI, 67-103.

AL-WANŠARĪŠĪ, *al-Mi°yār al-muġrib wa l-ġāmi' al-mu°rib °an fatāwā ahl Ifrīqiya*

wa l-Andalus wa l-Mağrib, Ministère de la Culture et des Affaires Religieuses, Rabat 1981-1983, 13 vols. i ed. H. MU'NIS, *Asnà l-matāğir fī bayān aḥkām man ġalaba ʿalà waṭani-hi al-našārà wa lam yuhāğir li-Abī l-ʿAbbās Aḥmad b. Yahyà al-Wanšarīšī*, "RIEI", V (1957), 129-191.

AL-YAʿQŪBĪ, *Kitāb al-buldān*, ed. DE GOEJE, BGA, vol. VI, Leyde 1892 (reimpressió, Lugduni Batavorum, apud Brill, Leyde 1967).

YĀQŪT, *Muğam al-buldān*, ed. F. WÜSTENFELD, 6 vols., Leipzig 1866-1873 i ed. anònima, 5 volums, Beirut, s.d.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Djaʿrafiyya. Mappemonde du caliphe al-Ma'mūn reproduite par Fazārī (IIIe/IXe s.) rééditée et commentée par Zuhri (VIe/XIIe s.)*, ed. M. HADJ-SADOQ, "BÉO", XXI (1968), 3-312.

Els títols de les obres figuren abreujadament i segons l'ordre cronològic dels seus autors, que és el següent:

ʿABD AL-MALIK B. ḤABĪB (m. 238/852), *Tārīḥ*.

IBN ʿABD AL-ḤAKAM (m. 257/870), *Futūḥ Miṣr*.

Pseudo IBN QUTAYBA (m. 270/873), *Ḥadīṭ al-Imāma wa l-siyāsa*.

AL-YAʿQŪBĪ (segle III/IX), *Kitāb al-buldān*.

Anònim (segle IV/X), *Aḥbār mağmūʿa*.

AL-RĀZĪ (274/888-344/955), *Crònica del Moro Rasis*.

IBN AL-ḤURRĀDĀDBIH (m. entre 272/885 i 300/912), *al-Masālik wa l-mamālik*.

IBN ʿABD RABBIHI (246/860-328/939), *Kitāb ʿiqd al-farīd*.

AL-MASʿŪDĪ (m. 345/956), *Murūğ al-dahab*.

IBN ḤĀRIT AL-ḤUŠANĪ (m. 361/971), *Aḥbār al-fuqahā' wa l-muḥadditīn*.

IBN AL-QŪṬIYYA (m. 367/977), *Tārīḥ iftitāḥ al-Andalus*.

IBN ḤAWQAL (m. c. 367/977), *Kitāb šurat al-arḍ*.

ʿARĪB B. SAʿD (o SAʿĪD) (m. 370/980), és inclòs a *al-Bayān al-muğrib*.

IBN AL-FARADĪ (351/962-403/1013), *Tārīḥ ʿulamā' al-Andalus*.

Anònim (segle V/XI), *Crònica Anònima*.

IBN HAZM (384/994-456/1064), *Ġamhara*.
 IBN ABĪ L-FAYYĀD (m. 459/1066), *Kitāb al-ʿibar*.
 IBN HAYYĀN (377/987-469/1076), *al-Muqtabis*.
 AL-ʿUDRĪ (m. 478/1085), *Nuṣūṣ*.
 AL-BAKRĪ (m. 487/1094), *al-Masālik wa l-mamālik*.
 AL-ḤUMAYDĪ (m. 488/1095), *Ġadwat al-muqtabis*.
 AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ (segle V/XI), *Tārīḥ*.
 Anònim (segle VI/XII), *Fath al-Andalus*.
 IBN BASSĀM (m. 541/1147), *al-Daḥīra*.
 IBN ĠĀLIB (segle VI/XII), *Farḥat al-anfus*.
 AL-ZUHRĪ (segle VI/XII), *Kitāb al-Ġaʿrāfiyya*.
 AL-IDRĪSĪ (493/1100-561/1166), *Nuzhat al-muštāq i Uns al-muhaġ*.
 IBN BAŠKUWĀL (m. 578/1182), *al-Šila*.
 IBN AL-KARDABŪS (m. a finals del segle VI/XII), *Tārīḥ al-Andalus*.
 AL-ḌABBĪ (m. 599/1203), *Buġyat al-multamis*.
 ʿABD AL-WĀḤID AL-MARRĀKUŠĪ (segle VII/XII), *al-Muʿġib*.
 YĀQŪT (m. 626/1229), *Muʿġam al-buldān*.
 AL-ŠAQUNDĪ (m. 629/1321-1322), *Risāla*.
 IBN ĀL-ATĪR (555/1160-630/1233), *al-Kāmil*.
 IBN ʿARABĪ (m. 638/1240), *Muḥādarāt al-abrār*.
 IBN AL-ABBĀR (m. 658/1260), *al-Takmila i al-Ḥulla al-siyarāʿ*.
 IBN AL-ŠABBĀṬ (m. 681/1282), *Šilat al-simṭ*.
 AL-QAZWĪNĪ (m. 682/1283), *ʿAġāʿib al-maḥlūqāt i Ātār al-bilād*.
 IBN SAʿĪD AL-MĀĠRIBĪ (m. 684/1286), *Kitāb baṣṭ al-ard*.
 Anònim (segle VIII/XIV), *Mafāḥir al-barbar*.
 IBN ʿIDĀRĪ AL-MARRĀKUŠĪ (segle VIII/XIV), *al-Bayān al-muġrib*.
 AL-NUWAYRĪ (m. 732/1332), *Nihāyat al-ʿarab*.
 AL-ḤIMYARĪ (segle VIII/XIV), *Kitāb al-rawd*.
 AL-ʿUMARĪ (699/1300-749/1349), *al-Masālik wa l-abṣār*.
 IBN AL-ḤAṬĪB (713/1313-776/1375), *Kitāb aʿmāl al-aʿlām i al-Iḥāta*.

IBN ḤALDŪN (732/1332-808/1406), *Kitāb al-ʿibar*.
AL-QALQAŠANDĪ (m. 821/1418), *Ṣubḥ al-aʿšā*.
Anònim (segles VIII/IX-XIV/XV), *Descripció Anònima*.
AL-WANŠARĪŠĪ (834/1430-914/1508), *al-Miʿyār al-muġrib*.
AL-MAQQARĪ (1000/1591-1041/1631), *Nafḥ al-ṭīb*.
AL-ĠASSANĪ (m. s. XII/XVIII), *Riḥlat al-wazīr*.

Bibliografia

ABADAL, *Catalunya carolíngia. I* = R. d'ABADAL, *Catalunya carolíngia I. El domini carolingi a Catalunya*, 2 vols., IEC, Barcelona 1986.

ABADAL, *Catalunya carolíngia. II* = R. d'ABADAL, *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2 vols., IEC, Barcelona 1926-1950 i 1952.

ABADAL, *Catalunya carolíngia. III* = R. d'ABADAL, *La Catalunya carolíngia. III. Els comptats de Pallars i Ribagorça*, 2 vols., IEC, Barcelona 1955.

ABADAL, *Comtes* = R. d'ABADAL, *Els Primers Comtes Catalans*, Teide, Barcelona 1958.

ABADAL, *Dels visigots* = R. d'ABADAL, *Dels visigots als catalans*, 2 vols., Eds. 62, Barcelona 1969.

ABADAL, *Els temps* = R. d'ABADAL, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, IEC, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 1989.

ACIÉN ALMANSA, M., *Entre el feudalismo y el islam. ʿUmar ibn Ḥaḥṣūn en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Universidad de Jaén, Jaén 1994.

ALEMANY, *La Geografia* = J. ALEMANY BOLUFER, *La Geografia de la Península Ibérica en los escritores árabes*, "Revista del Centro de Estudios Histórico de Granada y su Reino", IX (1919) i X (1920) (reedició, Granada 1920).

ALSINA, C., G. FELIU i L. MARQUET, *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*, Curial, Barcelona 1990.

- ALSIUS, *Ensaig Històrich* = P. ALSIUS, *Ensaig Històrich sobre la vila de Banyolas*, Banyoles 1895.
- ARASA GIL, F., i J. VICENT CABALLER, *Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa*, "SOBI", V (1981), 22 i segs.
- AURELL, M., "Jalons pour une enquête sur les strategies matrimoniales des comtes catalans (IXe-Xe siècles)", in *SIOC*, I, 281-364.
- BALANÀ, *Bakrī* = P. BALANÀ, *Els textos d'al-Bakrī relatius a Catalunya*, "AF", 8 (1982), 97-104.
- BALANÀ, *Topònims catalans ?* = P. BALANÀ, *¿Topònims catalans transcrits a l'àrab per Ibn Ḥayyān?*, "Estudis de llengua i literatura catalanes. IV Miscel·lània Pere Bohigas", II, 1982, 23-49.
- BALANÀ, P., *Un jueu de Tortosa (segle X) informador dels geògrafs àrabs medievals*, "QHT", III (1982), 9-28.
- BALANÀ, *Pèrdua* = P. BALANÀ, *Pèrdua i reconquesta de topònims: el cas de Tàrraga-Terrassa*, "SOBI", XIII (1983), 8-20.
- BALANÀ, *Balaguer* = P. BALANÀ, *Textos àrabs relatius a Balaguer*, "Ilerda" (Lleida), XLVI (1985), 241-246.
- BALANÀ, *Balaguer. Notes breus* = P. BALANÀ, *Balaguer en temps dels musulmans (713-1106). Notes breus*, "Ilerda" (Lleida), XLVIII (1990), 91-106.
- BALANÀ, P., *Una "fiebre del oro" bimilenaria en Lèrida*, "Historia y Vida" (Barcelona), núm. 267 (1990), 4-12.
- BALANÀ, P., *Navès, els musulmans i el comte Guifré I "el Pelós"*, Ajuntament de Navès, Navès 1991.
- BALANÀ, P., *Bigues/Begues (Una recerca controvertida)*, "SOBI", L-LI (juny-desembre 1992), 34-36 i 39-44.
- BALANÀ, P., *Catalunya, "la terra de la riquesa"*, "Medievalia" (10) (1992). Homenatge a F. Udina i Martorell", IV, 41-53.
- BALANÀ, *Mus. Cat.* = P. BALANÀ, *Els Musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*, AUSA, Sabadell 1993.
- BALANÀ, *Les arrels islàmiques de Mequinensa*, R. Dalmau, ed., Barcelona 1994.

BALANÀ, *L'islam* = P. BALANÀ, *L'islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, R. Dalmau, ed., Barcelona 1997.

BALLESTÍN, *Prosopografía* = X. BALLESTÍN, "Prosopografía dels *fuqahā'* i '*ulamā'* de la zona oriental del *Ṭagr al-a'lā: Balaḡā, Lārida, Ṭurṭūša*", in *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus (Homenaje a J. Mª Fórneas) (I)*, VI, CSIC, Madrid 1994, 55-119 i *id. (II) id.*, id. VII, 489-532.

BALLESTÍN, *Š.yya-Egea de los Caballeros / Chía* = X. BALLESTÍN, *Š.yya-Egea de los Caballeros / Chía: Algunos datos sobre toponimia andalusí en el Ṭagr al-A'lā*, "AEA" V (1994), 119-124.

BALLESTÍN, *Segmentación de grupos clánicos* = X. BALLESTÍN, *La segmentación de grupos clánicos bereberes y la actividad de los bahriyyūn (gentes del mar) en el Mediterráneo occidental durante la Alta Edad Media (al-Andalus, al-Magreb, Šiqiliyya)* "Homenatge a P. Guichard" (en premsa i que cito i conec gràcies a l'amabilitat del seu autor).

BARAUT, C., *Les actes de consagració d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, Societat de Cultura Urgel·litana, La Seu d'Urgell 1986.

BARCELÓ, *Toponímia* = C. BARCELÓ TORRES, *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva 1982.

BARCELÓ, C., *Minorías religiosas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Universidad de Valencia-IHAC, Valencia 1984.

BARCELÓ, C., *¿Galgos o podencos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX*, "AQ", XI (1990), 429-460.

BARCELÓ, *La primerenca organització* = M. BARCELÓ, *La primerenca organització fiscal d'al-Andalus segons la "Crònica del 754" (95/713-714-138/755)*, "Faventia" (Bellaterra), 1-2 (1979), 231-261 (reproduït a *El sol*, 23-54).

BARCELÓ, *Una nota entorn del "Llibre dels Reis Francs"* = M. BARCELÓ, *Una nota entorn del "Llibre dels Reis Francs" regalat pel Bisbe Gotmar de Girona, l'any 384/940 a al-Ḥakam II a Còrdova*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins. Homenatge a Lluís Batlle i Prats", XXV-1 (1979-1980), 127-136.

BARCELÓ, *Oriental despot* = M. BARCELÓ, "The earliest sketch of an "oriental despot" ? (A note on the exchange delegations between the Ottonides and the Caliphes of Qurtuba 338-339/950-367/974)", in *Actes du Colloque International "Entre l'Occident et l'Orient". Minorités, échanges, populations et l'individu (Antibes-Juan les Pins, 29-41 octobre 1981)*, Niçe 1983, 55-85, reproduït a *El sol*, 163-194.

BARCELÓ, *Estructura fiscal* = M. BARCELÓ, *Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y del califato (300-366/912-976)*, "AHAM", 5-6 (1984-1985), 45-72.

BARCELÓ, *El califa patente* = M. BARCELÓ, "El califa patente: el ceremonial omeya de Córdoba o la escenificación del poder", in *Estructuras y formas de poder en la Historia*, Universidad de Salamanca, Salamanca 1991, 51-71 (reproduït a *El sol*, 137-162).

BARCELÓ, M. "Rodes que giren dins el foc de l'infern" o per a què servia la moneda dels Taifes ?, "Gaceta Numismática" (Bellaterra), 105-106 (1992), 15-23.

BARCELÓ, *El sol* = M. BARCELÓ, *El sol que salió por Occidente (Estudios sobre el estado omeya en al-Andalus)*, Universidad de Jaén, Jaén 1997. És un recull d'articles publicats per l'autor entre els anys 1979 i 1994.

BARCELÓ, M. *et alii*, *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yàbisa (290-633 H/902-1235 dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiusa, 3, Eivissa 1997.

BARRAU DIHIGO, J. i J. MASSÓ I TORRENTS, *Gesta Comitum Barcinonensium*, IEC, Barcelona 1925.

BASSOLS, S., *Una línea de torres vigía musulmanas: Lérida-Tortosa*, "AQ" XI (1990), 127-154.

BATET, *Castells termenats* = C. BATET I COMPANYY, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca del comtat de Barcelona als segles X-XI*, IEP, Vilafranca del Penedès, 1996.

BAYERRI, *Historia de Tortosa* = E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, 8 vols., Tortosa, 1933-1960.

BAZZANA, A., "Problèmes d'architecture militaire au Levant espagnol: le château d'Alcala de Chivert", *Château-Gaillard. Études de castellologie. VIII Colloque de Bad Müstereifel (1976)*, Caen 1977, 22-46.

BENET I CLARÀ, A., *La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942*, "QEM", 9 (setembre 1982), 568-574.

BENET I CLARÀ, A., *Morí el comte Guifred a Sampedor ?*, "Dovella" (Manresa), 5, 1982, 10-12.

BENET I CLARÀ, A., *La batalla de Balltarga. Epíleg de la incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942*, "QEM", 10 (desembre 1982), 639-640.

BENET, *Origen Cervelló* = A. BENET I CLARÀ, *L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet*, "AHAM", 4 (1983), 67-86.

BENET I CLARÀ, A., *El lloc de la mort del comte Guifré*, "QEM", any IV, núm. 11, vol. 2 (1987), 19-22.

BENET, *La repoblació del Penedès* = A. BENET I CLARÀ, "La repoblació del Penedès a l'Alta Edat Mitjana", *Actes de la XXIX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Sitges 1984*, Sitges 1988, 229-233.

BENET, *El procés* = A. BENET I CLARÀ, *El procés d'independència de Catalunya*, Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent 1988.

BENET, *Castells, guàrdies* = A. BENET I CLARÀ, "Castells, guàrdies i torres de defensa", in *SIOC*, I, 393-407.

BENET, *Castells i línees* = A. BENET I CLARÀ, "Castells i línees de reconquesta", in *SIOC*, I, 365-391.

BENET, *Històries insòlites* = A. BENET I CLARÀ, *Històries insòlites*, Eds. Parcir Sel·lectes, Manresa 1992.

BLÁZQUEZ, A., *Descripción de España por Abu-Abd-Alla-Mohamed-al-Edrisi (obra del siglo XII)*, Imprenta y litografía del Depósito de la Guerra, Madrid 1901 (reed. Anubar, Valencia 1974).

BOLÓS I MASCLANS, J. i J. MORÁN I OCERINJÁUREGUI, *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, IEC, Barcelona 1994.

BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final de segle XI*, 2 vols., Eds. 62, Barcelona 1979-1981.

BOSCH CASADEVALL, J. M^a, "L'assentament prefeudal (segles IV-VIII)", in *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*, Govern d'Andorra, Andorra 1996.

BOSCH CASADEVALL, J. M^a, cf. YÁÑEZ, *El roc d'Enclar*.

BOSCH VILÀ, J., *Los Pirineos según los principales autores árabes de la Edad Media*, "Pirineos" (Zaragoza), 5, núms. 11-12, (1949), 173-218.

BRAMON i SOUTO, *Maravillas* = D. BRAMON i J. A. SOUTO, *Las maravillas de Zaragoza*, "AEMES", VII (1987), 7-26.

BRAMON, D., "El rito de las fadas. Pervivencia de la ceremonia preislámica de la 'aqīqa", *Actes du III Symposium International d'Etudes Morisques*, Zaghuan 1987, I, 33-37.

BRAMON, *¿Castores en el Ebro?* = D. BRAMON, *¿Castores en el Ebro?. A propósito de un texto de Yāqūt sobre los "sammūr" de Zaragoza*, "AEMES. Homenaje al prof. Emérito Antonio Ubieto Arteta", VIII (1989), 133-137.

BRAMON, *El mundo en el siglo XII* = D. BRAMON, *El mundo en el siglo XII. El tratado de al-Zuhrī*, AUSA, Sabadell 1991.

BRAMON, *Sitges* = D. BRAMON, *Sitges a la frontera de Lleida. Una nota d'arqueologia lleidatana a partir d'uns textos d'al-Ḥimyarī i d'al-Qazwīnī*, "Miscel·lània Homenatge a Josep Lladonosa", IEI, Lleida 1992, 73-76.

BRAMON, D., "Las estrenas, muestra de sincretismo mediterráneo", *I Congreso Mediterraneo de Etnología Histórica. A identidade Mediterrânica*, Lisboa 1993, III, 335-341.

BRAMON, *Ràpita Cascall* = D. BRAMON, "La ràpita del Cascall al delta de l'Ebre", in *La Ràpita Islàmica: Història Institucional i altres Estudis Regionals*, "I Congrés de les Ràpites de l'Estat Espanyol (7-10 setembre 1989)", Sant Carles de la Ràpita 1993, 110-120.

BRAMON, *Almanzor* = D. BRAMON, *Más sobre las campañas de Almanzor*, "AEA", V (1994), 125-128.

BRAMON, *Albesa* = D. BRAMON, *La batalla de Albesa (25 de febrero de 1003) y la primera aceifa de 'Abd al-Malik al-Muẓaffar*, "AEA" (1995), 21-27.

BRAMON, *Diócesis Tortosa* = D. BRAMON, *Identificación de algunos topónimos de la diócesis de Tortosa citados por al-Idrīsī*, "AEA", VIII (1997), 71-86.

BRAMON, *Identificació i rescat* = D. BRAMON, *Identificació i rescat de dos topònims de Ribera d'Ebre citats per al-Idrīsī (segle XII): L'Eguadí / wādī al-Ramak i L'Alfalig / ḥiṣn 'flīš*, "XXIII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. Ulldescon, 25 i 26 d'octubre de 1997", en premsa.

BRAMON, D. i R. LLUCH, *De nuevo sobre unos topónimos catalanes citados por Ibn Ḥayyān (verano del 935)*, en premsa.

BRAMON, D. i R. LLUCH, *Un atac català contra Tortosa l'estiu del 964*, "Recerca. 98" (Tortosa), en premsa.

CAÑADA JUSTE, A., *La campaña musulmana de Pamplona. Año 924*, Institución Príncipe de Viana, Pamplona 1976.

CAÑADA JUSTE, A., "El posible solar originario de los Banū Qasī", *Homenaje a D. J. Mª Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado, Estudios Medievales*, 4 vols., Zaragoza 1977, I, 33-38.

CAÑADA, *Banu Qasi* = A. CAÑADA JUSTE, *Los Banu Qasi (714-924)*, "P de V", 158-159 (1980), 5-95.

CAÑADA JUSTE, A., "Itinerario de la campaña de Pamplona (924)", *Actas del VII Congreso de Estudios Pirenaicos. Seu d'Urgell 1974*, Jaca 1983, 111-121.

CAÑADA, *Almanzor* = A. CAÑADA JUSTE, *Las relaciones entre Córdoba y Pamplona en la época de Almanzor (977-1002)*, "P de V", LIII (1992), 371-390.

CAÑADA JUSTE, A., *Nuevas propuestas para la identificación de topónimos e itinerarios en las campañas de Almanzor*, "AEA", 4 (1993), 24-36.

CARRERAS I CANDI, F., *La navegació al riu Ebre. Notes històriques*, 2^a ed., Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993.

Castells catalans = R. DALMAU, ed., *Els castells catalans*, 6 vols., Barcelona 1979, 21990-.

CASTILLA, *Crónica de ʿArīb* = J. CASTILLA BRAZALES, *La crónica de ʿArīb sobre al-Andalus*, Granada 1992.

CATALÀ ROCA, P., *El dia que Barcelona va morir (6 juliol 985: al-Mansur)*, R. Dalmau ed., Barcelona 1985.

CATALÁN i DE ANDRÉS, *Rasis* = D. CATALÁN i Mª S. DE ANDRÉS, *Crónica del Moro Rasis, versión del Ajbār al-mulūk al-Andalus de Aḥmad ibn Muḥammad ibn Mūsà al Rāzī, 889-955; romanizada para el rey don Dionís de Portugal hacia 133 por Mahomad, alarife, y Gil Pérez, clérigo de don Perianes Porçel*, Gredos, Madrid 1975.

Catalunya romànica = DDAA, *La Catalunya romànica*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, volums en curs de publicació.

CHALMETA, P., *Concesiones territoriales en al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)*, "Cuadernos de Historia", VI (1975), 1-90.

CHALMETA, P., *La "sumisión de Zaragoza" del año 325/937*, "Anuario de Historia del Derecho Español", (1976), 503-525.

- CHALMETA, *La Méditerranée* = P. CHALMETA, *La Méditerranée Occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les donnés d'Ibn Ḥayyān*, "RSO", L (1976), 337-351.
- CHALMETA, P., *Simancas y Alhandega*, "Hispania" XXXVI (1976), 354-444.
- CHALMETA, *Estado* = P. CHALMETA, "El estado cordobés y el Mediterráneo septentrional durante la primera mitad del siglo X. Los datos de Ibn Ḥayyān", *Actas del III Congreso Internacional sobre Culturas del Mediterráneo Occidental*, Barcelona 1978, 151-159.
- CHALMETA, P., *Después de Simancas-Alhandega. Año 328/939-940*, "Hispania", CXLIV (1980), 181-198.
- CHALMETA, P., "Simancas-Alhandega: al año siguiente", *Actas de las Jornadas de Cultura Árabe e Islámica*, Madrid 1981, 623-639.
- CHALMETA, *Concepto Tagr* = P. CHALMETA, "El concepto de *Tagr*", in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 15-28.
- CHALMETA, *Invasión* = P. CHALMETA, *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al-Andalus*, Mapfre, Madrid 1994.
- P. CHALMETA, *El surgir de una nueva formación: al-Andalus*, Catàleg de l'Exposició "L'Islam a Catalunya", en premsa i que cito i conec gràcies a l'amabilitat del seu autor.
- CODERA, F., *Importancia general que tiene para España el estudio de la Lengua Árabe, y especial para los que han nacido en el antiguo Reino de Aragón*, Discurso de apertura de la Universidad Literaria de Zaragoza, 1 octubre 1870 (reproduït a *Estudios críticos*, VIII, 1-96).
- CODERA, F., *La dominación arábica en la Frontera Superior, o sea, poco más o menos en la cuenca del Ebro y en la Galia meridional, años 711-815*, discurso de recepción en la Real Academia de la Historia, 20 de abril 1879, Madrid 1879 (reproduït a *Estudios críticos*, VIII, 97-233).
- CODERA, F., *Embajadas de príncipes cristianos en Córdoba en los últimos años de Alháquem II*, "BRAH", 13 (1888), 453-464 (reproduït a *Estudios críticos*, IX, 181-205).
- CODERA, F., *Decadencia y desaparición de los Almorávides en España*, Zaragoza 1899.
- CODERA, F., *Mohámed Ataul, rey moro de Huesca*, "R de A", I (1900), 81-85 (reproduït a *Estudios críticos*, VIII, 235-248).

- CODERA, F., *El godo o moro Aizón*, "R de A", II (1901), 106-109 (reproduït a *Estudios críticos*, VII, 201-234).
- CODERA, F., *Munuza y el duque Eudón*, "R de A", VI (1905), (reproduït a *Estudios críticos*, VII, 111-134).
- CODERA, F., *Límites probables de la conquista árabe en la cordillera pirenaica*, "BRAH", 48 (1906), 289-311 (reproduït a *Estudios críticos*, VIII, 235-276).
- CODERA, F., *Narbona, Gerona y Barcelona bajo la dominación musulmana*, "AIEC", III (1909-1910), 178-202 (reproduït a *Estudios críticos*, VIII, 277-341).
- CODERA, F., *Alusiones a cosas de los moros en documentos latinos*, "AIEC", VI (1913-1914), 486-514.
- CODERA, *Estudios críticos = Estudios críticos de Historia árabe española*, por F. CODERA, vols. VII-IX de la "Colección de Estudios Arabes", Zaragoza 1903 i Madrid 1917. És reedició de diversos articles de l'autor.
- COLL I ALENTORN, M., *Guifré el Pilós en la historiografia i en la llegenda*, IEC, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, AUSA, Barcelona-Sabadell 1990.
- COLLINS, *Conquista* = COLLINS, R., *La conquista árabe (710-797)*, in *Historia de España dirigida por J. Lynch*, III, Crítica, Barcelona 1991.
- CONDE, J. A., *Descripción de España de Xerif Aledris conocido por el Nubiense, con la traducción y notas de ...*, Imprenta Real, Madrid 1799.
- CONDE, J. A., *Historia de la dominación de los árabes en España*, 3 vols., Madrid 1844.
- CONSTANS, L. M^a, *Diplomatari de Banyoles*, 6 vols., Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, Banyoles 1985-1993.
- COROMINES, *Est. Top. Cat.* = J. COROMINES, *Estudis de Toponímia Catalana*, 2 vols., Barcina, Barcelona 1965.
- COROMINES, *DECLC* = J. COROMINES, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, 9 vols., Curial-La Caixa, Barcelona 1980-1991.
- COROMINES, *Onomasticon* = J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, Curial-La Caixa, Barcelona, en curs de publicació des del 1989.
- CORRIENTE, F., *A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Dialect Bundle*, IHAC,

- Madrid 1977.
- CORRIENTE, F., *Dos nuevos romancismos del árabe hispánico >adālah< y >adāqal< = /yadd(a)/*, "AA", XLIII (1978), 423-426.
- CORRIENTE, F., *Ibn Quzman. El cancionero hispanoárabe*, Editora Nacional, Madrid 1984.
- CORRIENTE, F., *Léxico estándar y andalusí del dīwān de Ibn Quzmān*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1993.
- CORRIENTE, *Arabismos del catalán* = F. CORRIENTE, *Arabismos del catalán y otras voces de origen semítico o medio-oriental*, "Estudios de dialectología norteafricana y andalusí" (Zaragoza), 2 (1997), 5-81.
- CORRIENTE, F., *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Brill, Leiden 1997.
- COSTA, M^a. M., "Les genealogies comtals catalanes", *SIOC*, I, 447-462.
- DANIEL, *Arabs and Medieval Europe* = N. DANIEL, *The Arabs and Medieval Europe*, London 1975.
- DDAA, *Geografia de Catalunya*, 5 vols., Aedos, Barcelona 1981.
- DDAA, *Dossier. Barcelona fa mil anys: l'assalt d'Al-Mansur*, "L'Avenç", núm. 84 (1985), 29-60.
- DE CERTAIN, E., *Les miracles de Saint Benoit, écrits par Adrevald, Aimoin, André, Raoul Tortaire et Hugues de Sainte Marie, moines de Fleury, réunis et publiés pour la Société de l'Histoire de France, par ...*, Paris 1858.
- DHC = *Diccionari d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona 1992.
- DÍEZ CORONEL, L., *La alcazaba de Balaguer y su palacio árabe del siglo XI*, "Ilerda" (Lleida), XXXIX (1968), 335-354.
- DÍEZ CORONEL, L., *Fortificaciones árabes en Balaguer (Lérida), con un palacio del siglo XI*, "Actas del XII Congreso de Arqueología", Zaragoza 1973, 829-832.
- DOZY, *Hist. Mus. Esp.* = R. P. DOZY, *Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110)*, Leiden 1861. Traducció castellana, 4 vols., Turner, Madrid 1982.
- DOZY, *Hist. Mus. Esp.* = R. P. DOZY, *Histoire des Musulmans d'Espagne par R.*

Dozy. *Nouvelle édition revue et mise à jour par É. Lévi-Provençal*, 3 vols., Brill, Leyde 1932.

DOZY, *Recherches* = R. P. DOZY, *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne pendant le Moyen Age*, 2 vols., Leiden 1881.

DOZY, *Supplément* = DOZY, R. P. *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, 2 vols., Leiden 1881.

DUBLER, *Los caminos* = C. E. DUBLER, *Los caminos a Compostela en la obra de Idrīsī*, "AA" XIV (1949), 59-122.

DUBLER, *Abū Hāmid* = C. E. DUBLER, *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras euroasiáticas*, Madrid 1953.

DUBLER, *Las laderas* = C. E. DUBLER, *Las laderas del Pirineo según Idrīsī*, "AA", XVII (1953), 337-373.

DURÁN GUDIOL, *De la Marca Superior* = A. DURÁN GUDIOL, *De la Marca Superior de al-Andalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*, Huesca 1975.

EI = *Encyclopédie de l'Islam*, 4 vols., Brill, Leyden 1913-1936.

EI² = *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle Édition, Brill-Maisonneuve, Leyde-Paris, en cours de publicación des del 1960.

ELTER, I., *Notas a propósito del relato de Ibn Ḥayyān sobre la incursión húngara por la Marca Septentrional en 942*, "Awrāq" (Madrid), V-VI (1982-1983), 141-148.

EPALZA, cf. RUBIERA MATA.

ESCÓ, GIRALT, SÉNAC, *Arqueología islámica en la Marca Superior de al-Andalus*, Diputación de Huesca, Zaragoza 1988.

FELIU, *Al-Mansur* = G. FELIU, *Al-Mansur, Barcelona i Sant Cugat*, "AHAM", III (1982), 49-54.

FELIU, G., Cf. ALSINA.

FERNÁNDEZ Y GONZÁLEZ, *Crónica de los Francos* = F. FERNÁNDEZ Y GONZÁLEZ, *Crónica de los Francos de Gotmaro II, obispo de Gerona*, "BRAH", I (1877-1878), 454-470.

FERRÉ FERRÉ, A., *Historia de Ulldecona y su entorno geográfico*, Ayuntamiento de Ulldecona, Ulldecona, 1983.

FIERRO, Mª I., *La heterodoxia en al-Andalus durante el periodo omeya*, IHAC, Madrid 1987.

FIERRO, Mª I., *Sobre la adopción del título califal por 'Abd al-Rahmān III*, "ŠA", VI (1989), 33-42.

FITÉ I LLEVOT, F., *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*, Àger 1985.

FONT I RIUS, *Cartas* = J. Mª FONT I RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, 2 vols., CSIC, Barcelona 1969-1981.

FÓRNEAS BESTEIRO, J. M^a, *Datos para un estudio de la "mudawwana" de Saḥnūn en al-Andalus*, "IV Coloquio Hispano-Tunecino (Palma de Mallorca 1979)", IHAC, Madrid 1983, 93-118.

FREDMAN, Ch., "Symbolic implications of the events of 985-988", *SIOC*, I, 117-125.

GALTIER, *Ribagorza* = F. GALTIER MARTÍ, *Ribagorza condado independiente. Desde los orígenes hasta 1025*, Pórtico, Zaragoza 1981.

GALTIER, *La Extremadura* = F. GALTIER MARTÍ, "La Extremadura de Hispania. Algunos aspectos de la vida cotidiana en las fronteras aragonesas del año mil", in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 149-164.

GARCÍA GÓMEZ, E., cf. *Textos del Muqtabis*.

GARCÍA GÓMEZ, E., *Notas sobre la topografía cordobesa en los "Anales de al-Hakam II" por 'Isà al-Rāzī*, "AA" XXX (1965), 319-379.

GARCÍA GÓMEZ, E., *Las jarchas romances de la serie árabe en su marco*, Barcelona 1975.

GARCÍA I BIOSCA, *Terme de Lleida* = J. E. GARCÍA I BIOSCA, *Els orígens del terme de Lleida. La formació d'un territori urbà (s. XI i XII)*, Ajuntament d'Alguaire, Lleida 1995.

GAYANGOS, *The history* = P. de GAYANGOS, *The history of Mohammedan dynasties of Spain*, 2 vols. London 1840.

GAYANGOS, *Memoria* = P. de GAYANGOS, *Memoria sobre la autenticidad de la Crónica denominada del moro Rasis*, "MRAH", VIII, 1852.

GEC = *Gran Enciclopèdia Catalana*, 15 vols. + Suplements, Barcelona, 1968-.

GIRALT, J., *Fortificacions andalusines a la Marca Superior: el cas de Balaguer*, Setmana d'Arqueologia Medieval, Lleida 1986, 173-193.

GIRALT, cf. ESCÓ.

GIRÓ, P., *Identificación de algunas vías romanas en el Penedès*, "I Asamblea Intercomarcal del Penedés y Conca d'Odena. Martorell 1950", 65-88 (reproduït a *Recull de l'obra dispersa de l'arqueòleg P. Giró*, "IEP", 27 (1984)).

GRANJA, Marca = GRANJA, F. DE LA, *La Marca Superior en la obra de al-ʿUdrī*, "EEMCA", VIII (1966), 447-545, (reeditat a Zaragoza 1967).

GRANJA, F. DE LA, *Fiestas cristianas en al-Andalus (Materiales para su estudio)*, "AA" XXXIV (1969), 1-55 i XXXV (1970), 119-142.

GRANJA, F. DE LA, *A propósito de una embajada cristiana en la corte de ʿAbd al-Rahmān III*, "AA" XXXIX (1974), 391-406.

GROOM = *A dictionary of Arabic Topography and Placenames*, Librairie du Liban, Beirut, 1983.

GUAL CAMARENA, M., *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Tarragona 1968.

GUICHARD, *Le peuplement* = P. GUICHARD, *Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*, "MCV", V (1969), 103-157.

GUICHARD, *Al-Andalus* = P. GUICHARD, *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barral, Barcelona 1976.

GUICHARD, *Occident-Orient* = P. GUICHARD, "Animation maritime et développement urbain des Cotes de l'Espagne orientale et du Languedoc au Xème siècle", in *Occident-Orient au X siècle. Actes du IX Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public*, (Dijon 1978), Paris 1979, 187-207.

GUICHARD, P., *Les musulmans de Valence et la Reconquête (XI-XIII siècles)*, 2 vols., Institut Français de Damas, Damas 1991.

GUICHARD, P., *Quelques notes méthodologiques sur l'histoire du haut Moyen Age andalou: à propos d'un article de Carmen Barceló sur le problème des berbères de Valence*, "Mélanges offerts à Mohamed Talbi à l'occasion de son 70e anniversaire",

- Manouba 1993, 115-124 (traducció catalana, "Afers" (València), 15 (1993), 225-232).
- AL-ḤAĠĠĪ, *Andalusiyan Diplomatic* = A. A. AL-ḤAĠĠĪ, *Andalusiyan Diplomatic Relations witch Western Europe during the Umayyad Period (A.H. 138-366 A.D. 755-976)*, Beirut 1970.
- HC = *Història de Catalunya*, dirigida per P. Vilar, 8 vols., Edicions 62, Barcelona 1987-1990.
- HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, F., *El convencional espinazo montañoso, de orientación Este-Oeste, que los geógrafos árabes atribuyen a la Península Ibérica*, "AA" XXX (1965), 201-275.
- HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios* = F. HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, *Estudios de Geografía española*, Polifemo, Madrid 1994 (recull de diversos articles publicats a la revista "Al-Andalus" entre els anys 1939-1959).
- HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria* = J. HERNÁNDEZ JUBERÍAS, *La Península imaginaria. Mitos y leyendas sobre al-Andalus*, CSIC, Madrid 1996.
- HUICI MIRANDA, *Historia musulmana de Valencia* = A. HUICI MIRANDA, *Historia musulmana de Valencia y su región. Novedades y rectificaciones*, 3 vols., Ayuntamiento de Valencia, Valencia 1970.
- IBN ḤĀRIT AL-ḤUŠANĪ, *Kitāb al-quḍā bi-Qurṭuba*, ed. y trad. J. RIBERA, Madrid 1914.
- JAUBERT, *La Géographie* = P. A. JAUBERT, *La Géographie d'Édrisi. Traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale. Traduction complète du Kitāb Nuzhat al-muštāq, ou Kitāb al-Rujar, terminé en 1154 (548 H), "Récreation de celui qui désire parcourir les Pays" par Abū 'Abd- Allāh Muḥammad al-Idrīsī, vers 1099-1165, accompagnée de notes explicatives et philologiques*, 2 vols., Paris 1836-1840 (reimpressió, Philo Press, Amsterdam 1975).
- KRETSCHMER, *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909 (vol. XIII a *Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts*).
- LABARTA, A., *Referencias a las Cinco Villas en época musulmana*, "Boletín del Centro de Estudios Suessetanos" (Cinco Villas), nº 4 (noviembre 1983), 13-16.
- LAGARDÈRE, V., *Histoire et Société en Occident musulmans au Moyen Age. Analyse du 'Mi'yar' d'al-Wansarisi*, Casa de Velázquez, Madrid 1995.
- LALIENA i SÉNAC, *Musulmans et chrétiens* = C. LALIENA i P. SÉNAC,

Musulmans et chrétiens dans le Haut Moyen Age: aux origines de la Reconquête Aragonaise, Minerve, Montrouge 1991.

LÉVI-PROVENÇAL, É., *Inscriptions d'Espagne*, Leiden-Paris 1931.

LÉVI-PROVENÇAL, *Esp. Mus. X siècle* = É. LÉVI-PROVENÇAL, *L'Espagne Musulmane au Xème siècle. Institutions et vie sociale*, Larose, Paris 1932.

LÉVI-PROVENÇAL, *Observations* = É. LÉVI-PROVENÇAL, *Observations sur le texte du Tome III du Bayān d'Ibn 'Idārī*, "Mélanges Gaudefroy-Demombynes", El Cairo 1935-45, 241-258.

LÉVI-PROVENÇAL, *Hist. Esp. Mus.* = É. LÉVI-PROVENÇAL, *Histoire de l'Espagne Musulmane*, 2 vols., Paris-Leiden 1950. Trad. castellana, *Historia de España*, dirigida por R. Menéndez Pidal, vol IV: *España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba*, traducción e introducción por E. García Gómez, Espasa-Calpe, Madrid 1950, per la qual cito.

LÉVI-PROVENÇAL, *Rāzī* = É. LÉVI-PROVENÇAL, *La description de l'Espagne de al-Rāzī*, "AA", XVIII (1953), 51-108.

LÉVI-PROVENÇAL, É., cf. *Textos del "Muqtabis"*.

LINDLEY CINTRA, L. P., *Crónica Geral de Espanha de 1344*, Ed. crítica do texto português por ..., Lisboa 1951, 1954 i 1961.

LINDGREN, U., *Die spanische Mark zwischen Orient und Occident*, "Spanische Forschungen der Görresgesellschaft", 26 (1971), 151-200.

LIROLA, *Poder naval* = J. LIROLA DELGADO, *El poder naval de al-Andalus en la época del califato omeya*, Universidad de Granada, Granada 1993.

LLADONOSA, *Hist. Lleida* = J. LLADONOSA PUJOL, *Història de Lleida*, Tàrrrega 1972, 2 vols.

LLOBREGAT, E. A., *La geografia antiga valenciana i "l'Anònim de Ravenna": notes de lectura*, "L'Espill" (València), 17-18 (1983), 99-111.

LLOBREGAT, E. A., *Relectura de Ravenate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografia antigua del País Valenciano*, "Lucentum", II (1993), 225-242.

LLUCH, R., cf. D. BRAMON.

- LÓPEZ, A. C., "Vida y obra del famoso polígrafo cordobés del seiglo X °Arib b. Sa°id", en *Ciencias de la Naturaleza en al-Andalus. Textos y Estudios*, editados por E. García Sánchez, 1, Granada 1990, 317-347.
- MADOZ, *Diccionario* = P. MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, 16 vols., Madrid 1846-1849.
- MAKKĪ, M. °A., *al-Tašayyū° fī l-Andalus*, "RIEEI", II (1954), 9-194 (de la secció àrab).
- MAKKĪ, *Egipto* = M. °A. MAKKĪ, *Egipto y los orígenes de la historiografía arabigo-española. Contribución al estudio de las primeras fuentes de la historia hispanomusulmana*, "RIEEI", V (1957), 157-248.
- MAKKĪ, *La España cristiana* = M. °A. MAKKĪ, *La España cristiana en el dīwān de Ibn Darrāğ*, "BRABL", XXX (1963-1964), 63-104.
- MAKKĪ, M. [°ALĪ], *Un magnate franco al servicio de °Abd al-Raḥmān II*, "CHE", XLI-XLII (1965), 337-338.
- MAKKĪ, *Aportaciones* = M. °A. MAKKĪ, *Ensayo sobre las aportaciones orientales en la España musulmana y su influencia en la formación de la cultura hispano-àrabe*, Madrid 1968.
- MANZANO, E., *La rebelión del año 754 en la Marca Superior y su tratamiento en las crónicas àrabes*, "Studia Historica. Historia Medieval" (Salamanca), IV, 2 (1985), 185-205.
- MANZANO, *Frontera* = E. MANZANO, *La Frontera de al-Andalus en època de los omeyas*, CSIC, Madrid 1991.
- MARÍN, *Şaḥāba et tābi°ūn* = M. MARÍN, *Şaḥāba et tābi°ūn dans al-Andalus: Histoire et légende*, "Studia Islamica", LIV (1981), 5-49.
- MARÍN, *Nómina* = M. MARÍN, *Nómina de sabios de al-Andalus (93-350 / 711-961)*, in MARÍN, ed., *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus*, CSIC, Madrid 1988.
- MARQUET, L., Cf. ALSINA.
- MARTÍ, *Concreció territorial* = R. MARTÍ, "Concreció territorial del comtat de Barcelona", *III Congrès d'Història de Barcelona*, Barcelona 1993, I, 247-253.
- MARTÍ, *Territoria* = R. MARTÍ, "Territoria en transició al Pirineu medieval (segles V-X)", *Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra, Andorra 1991*, Andorra 1995, 37-

83.

MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica* = R. MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Fundació Noguera, Barcelona 1997.

M[ARTÍNEZ] ANTUÑA, M., *El canceller de Córdoba Almodáfar contra los cristianos*, "Religión y Cultura" (El Escorial), XIII, Año IV (febrero 1931), 181-190.

MARUGÁN GÜÉMEZ, M., *El refranero andalusí de Ibn ʿĀṣim al-Ġarnāṭī. Estudio lingüístico, transcripción, traducción y glosario*, Hiperión, Madrid 1994.

MASSIGNON, L., *Les "Sept Dormants" apocalypse de l'Islam*, "Analecta Bollandiana", reeditats a *Opera Minora*, Textes Recueillies, Classés et Présentés avec une bibliographie par Y. Moubarac, 3 vols., Dar al-Maaref, Beirut, 1963, III, 104-118.

MASSIGNON, L., *Les Sept Dormants d'Ephèse (ahl al-Kahf) en Islam et en Chrétienté. Recueil Documentaire et Iconographique réuni avec le concours d'Émile Dergenghem, Louis Mahfoud, Dr. Suheyll Unver, Nicolas de Witt*, "Révúe d'Études Islamiques", XXII (1954), 61-125; XXIII (1955), 93-106; XXV (1957), 1-11; XXVI (1958), 1-10; XXVII (1959), 1-8; XXVIII (1960), 107-113; XXIX (1961), 1-18 i XXX (1962), 1-5.

MASSIP, J., *La toponímia de Tortosa i el delta de l'Ebre. I Plantejament*, "SOBI", V (1981), 11 i segs.

MASSÓ I TORRENTS, J., cf. BARRAU DIHIGO.

MEZ, A., *El renacimiento del islam*, Trad. del alemán por S. Vila, Publicaciones de las Escuelas de Estudios Arabes de Madrid y Granada, Madrid-Granada 1936.

MICÓ I MILLAN, J., *Població pre-comtal al Penedès*, "MP" XVIII, *Comunicacions presentades a les 6^{enes} Jornades d'Estudis Penedesencs*, IEP, Sant Sadurní d'Anoia 1994, 189-208.

MILLÀS I VALLICROSA, J. M^a, *Una nota de un historiador àrabe sobre Ramon Berenguer el Viejo*, "BRABL", 17 (1944), 252-254.

MILLÀS I VALLICROSA, J. M^a, *La conquista musulmana de la región pirenaica*, "Pirineos" (Zaragoza), IV (1946), 53-67.

MILLÀS I VALLICROSA, J. M^a, "Sobre las invasiones húngaras en la Cataluña condal", in *Homenaje a Johannes Vincke*, Madrid 1962-1967, 71-80.

MILLÀS, *Textos* = J. Mª MILLÀS I VALLICROSA, *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya Carolíngia*, IEC, Barcelona 1987. (Inclou, com Introducció, *Els textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia*, "Quaderns

d'Estudi", 14, publicats el 1922). Quan cito pàgina em refereixo a la introducció i quan cito apartat (§) als textos.

MILLER, K., *Mappae Arabicae. Arabische Welt-und Landerkarter*, 6 vols., Stuttgart 1926-1928

MIQUEL, A, *La géographie* = A. MIQUEL, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. II, Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger*, 3 vols., Mouton, Paris-La Haye 1975.

MIRAVALL, *Atacs franco-catalans* = R. MIRAVALL, *Atacs franco-catalans contra Tortosa*, R. Dalmau, ed. Barcelona 1969.

MIZAL, *Los caminos* = MIZAL, J. A., *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhağ wa rawḍ al-furağ (Solaz de corazones y prados de contemplación)*, CSIC, Madrid 1989.

MOLINA, *Tudmīr* = E. MOLINA LÓPEZ, *La cora de Tudmīr según al-^cUdrī (s. XI). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del S. E. peninsular*, "CHI", 4 (1972) i "CHI", 7 (1975-1976), 83-106 (en col·laboració amb E. PEZZI).

MOLINA LÓPEZ, E., "Aproximación al estudio de la Cartagena islámica", in J. MAS GARCÍA, *Historia de Cartagena*, V, Murcia 1986, 194-318.

MOLINA, *Almanzor* = L. MOLINA, *Las campañas de Almanzor a la luz de un nuevo texto*, "AQ", II (1981), 209-263.

MOLINA, L., "Los banū Ḥaṭṭāb", in *Estudios Onomástico Biográficos de al-Andalus (Familias andalusíes)* V, CSIC-ICMA, Madrid 1992.

MONREAL TEJADA, L., *La ingeniería militar en las crónicas catalanas*, Discurso leído en el día 31 de enero de 1971 en su ingreso en la RABLB, Barcelona 1971.

MORÁN I OCERINJÁUREGUI, cf. BOLÓS I MASCLANS.

MUNDÓ, A. M., "La mort del comte Ramon Borrell de Barcelona i els bisbes de Vic, Borrell i Oliva", *Estudis d'Història Medieval*, IEC, Barcelona [1966] 1969, I, 3-15.

MU'NIS, H., *La división político-administrativa de la España musulmana*, "RIEII", V (1957), 79-135.

MU'NIS, H., *al-Ŷugrāfiyya wa l-Ŷugrāfiyyūn fī l-Andalus. Al-Šarīf al-Idrīsī, qimmat 'ilm al-Ŷugrāfiyya 'ind al-muslimīn*, "RIEIM" IX-X (1961-1962), 257-372 i ID, *al-Ŷugrāfiyya wa l-Ŷugrāfiyyūn fī l-Andalus. Mu'asīru al-Idrīsī*, "RIEI" XI-XII (1963-1964), 7-328.

NOLLA I BRUFAU, J. M^a i I. RODÀ, *Memòria de les campanyes d'excavació efectuades a Santa Maria del Coll de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà) entre 1989 i 1993*, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1993.

OCAÑA, M., *Tablas de conversión de datas islàmicas a cristianas y viceversa*, CSIC, Madrid-Granada 1946.

OCAÑA, M., *El cúfico hispano y su evolución*, IHAC, Madrid 1970.

OLIVER ASÍN, J. *En torno a los orígenes de Castilla. Su toponimia en relación con los árabes y los beréberes*, Discurso leído en el acto de su recepción pública en la Real Academia de la Historia, Madrid 1974, reproduït a "AA" XXXVIII (1973), 383-391.

PALLÍ, F., *La Via Augusta en Cataluña*, Publicacions de l'UAB, Bellaterra 1985.

PAZ Y MELIÁ, A., *Embajada del emperador de Alemania Otón I al califa Abderraman III*, Madrid 1872 (edició facsímil, Madrid 1983).

PELLA I FORGAS, J., *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del Nordeste de Cataluña*, Barcelona 1883.

PERICOT, cf. SCHULTEN.

PETIT, *Contribución*, = R. PETIT, *Contribución al estudio de Lérida según las fuentes árabes*, Memoria de Licenciatura presentada en la Universidad de Barcelona, Barcelona 1970, inèdita i que he pogut consultar gràcies a l'amabilitat del seu autor.

PEZZI, E., cf. E. MOLINA, *Tudmîr*.

PITA, *Distrito de Lérida* = R. PITA MERCÉ, *El distrito de Lérida en la Frontera Superior musulmana*, "Ilerda" (Lleida), XXXIII, 1972, 211-252.

PITARCH I LÓPEZ, J., *La Ràpita medieval: del Ribat als Benedictins*, "L'Algadir dels Alfachs" (Sant Carles de la Ràpita), n° 0 (març 1996), 16-24.

PONS BOIGUES, *Ensayo* = F. PONS BOIGUES, *Ensayo biobibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles*, Madrid 1898 (reed. Amsterdam 1972).

PONSICH, P., *El problema de l'ascendència de Guifré el Pelós*, "Revista de Catalunya", núm. 23 (octubre 1988), 35-44.

POVEDA, A., *Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa según los Archivos de la Ciutat de Mallorca (1232-1278)*, "Awrāq" (Madrid), 3 (1980), 75-100.

PUIGVERT, X., *Àger, un topònim berber a la Marca Superior d'al-Andalus*, "Faventia" (Bellaterra), 16/1 (1955), 73-85.

RADHI, *Ejército* = M. B. H. RADHI, *El ejército en la época califal de al-Andalus*, 2 vols., Universidad Complutense, Madrid 1990.

Rasā'il Iḥwān al-Ṣafā' wa-ḥillān al-wafā', Dār al-Ṣādir, Beirut, s.d.

REINAUD, M., *Invasions des Sarrazins en France, en Savoie, en Piémont et dans la Suisse pendant les 8e, 9e, et 10e siècles de nôtre ère, d'après les auteurs chrétiens et mahométans*, Paris 1836.

REINAUD, *Abū l-Fidā* = J. T. REINAUD, *Géographie d'Aboulfeda. Allgemeine Einleitung und französische Übersetzung des Tawqīm al-buldān von Abū l-Fidā' (gest. 732 H./1331 n. Chr.)*, Paris 1848 (reimpressió, Frankfurt am Main 1985).

RICHÉ, P., *Les carolingiens, une famille qui fit l'Europe*, Hachette, Paris 1983.

RIERA I SANS, J., *Cants de noces dels jueus catalans*, Curial, Barcelona 1974.

RIQUER, M. de, *Chanson de Roland. Cantar de Roland y el Roncesvalles navarro. Texto original, traducción, introducción y notas por ...*, El festín de Esopo, Barcelona 1983 (reeditat a Sirmio, Barcelona 1989).

RIU, *L'Església* = M. RIU, "L'Església catalana al segle X", in *SIOC*, I, 161-189.

RIUS, M., *La orientación de las mezquitas en al-Andalus y el Norte de Africa entre los siglos XII y XVIII*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona 1998, inèdita i que conec gràcies a l'amabilitat de la seva autora.

RIUS SERRA, *Cartulario de Sant Cugat* = RIUS SERRA, J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, 3 vols., CSIC, Barcelona 1945-1947.

RODRÍGUEZ LOZANO, *Nuevos topónimos* = J. A. RODRÍGUEZ LOZANO, *Nuevos topónimos relativos a Al-Andalus en el "Mu'ğam al-Buldān" de Yāqūt*, "CHI", 3 (1977), 57-84.

RODRÍGUEZ LOZANO, J. A., *El nom de Bigues no és àrab*, "SOBI", L-LI (juny-desembre 1992), 37-39.

ROLDAN, J. M., *Itineraria Hispania*, Valladolid 1975.

ROMANO, D., "Els jueus de Barcelona i Girona fins a la mort de Ramon Borrell (1018)" in *SIOC*, II, 123-130.

ROVIRA I VIRGILI, *Hist. Nac. Cat.* = A. ROVIRA I VIRGILI, *Història Nacional de Catalunya*, Barcelona 1924, ²1976, XVI vols.

ROVIRA, *Notes documentals* = M. ROVIRA I SOLÀ, *Notes documentals sobre alguns efectes de la presa de Barcelona per al-Mansur* (985), "AHAM" I (1980), 33-53.

RUBIERA MATA, Mª J., *La mesa de Salomón*, "Awraq" (Madrid), III (1980), 26-31.

RUBIERA, Mª J. i M. DE EPALZA, "Las ciudades arábigo-musulmanas de la costa oriental de la Península (Sharq al-Andalus) y su función comercial", *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, dirigit per D. Abulafia i B. Garí, Omega, Barcelona 1996.

RUF, *Fortificacions* = A. RUF, "Fortificacions a la vall del Segre, d'Alàs a Montellà: Fonts medievals i restes arqueològiques" in *Actes del 3r curs d'arqueologia d'Andorra, Andorra 1991*, Andorra 1995, 84-103.

RUIZ ASENSIO, *Almanzor* = J.M. RUIZ ASENSIO, *Campanas de Almanzor contra el reino de León*, "AEM", V (1968), 31-64.

SAAVEDRA, E., *Schiaparelli. Notizie d'Italia*, "BRAH", XV (1889), 99-102.

SAAVEDRA, *La geografía* = E. SAAVEDRA, *La geografía de España del Edrisí*, Madrid 1881 (reed. Anubar, Valencia 1974).

SALRACH, J. M^a, *Història de Catalunya*, dirigida per P. Vilar, 8 vols., Edicions 62, Barcelona 1987-1990, vol. II (cito com HC, II, per abreujar).

SALRACH, J. M^a, *Catalunya i els catalans, des de quan ?*, "Revista de Catalunya" (Barcelona), 15 (1988), 35-50.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Itinerario de la conquista* = C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Itinerario de la conquista de España por los musulmanes*, "CHE", X (1948), 21-47.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, C., *¿Normandos en España durante el siglo VIII?*, "CHE", 1963, 292-304.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, C., *Invasiones normandas a la España cristiana durante el siglo IX*, "Actas de la Settimana di Spoleto", 1969, 367-408.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Orígenes* = C. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Orígenes de la nación española. Estudios críticos sobre la historia del Reino de Asturias*, 3 vols., Oviedo 1972-1975.

SÁNCHEZ ALBORNOZ, C., *Estudios polémicos*, Selecciones Austral, Espasa-Calpe, Madrid 1979, amb pròleg de L. García de Valdeavellano.

SÁNCHEZ, *Ilbīra* = M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *La cora de Ilbīra (Granada y Almería) en los siglos X y XI, según al-ʿUdrī (1003-1085)*, "CHI", 7 (1975-1976), 5-82.

SÁNCHEZ, *Al-Manṣūr* = M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, "La expedición de Al-Manṣūr contra Barcelona en el 985 según las fuentes árabes", *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil. Colloque international D.N.R.S./Generalitat de Catalunya. Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil*, Barcelona 1991, 293-301. Una primera versió a ID., "L'expedició d'Al-Mansur segons les fonts àrabs", *L'Avenç* (Barcelona), 84 (juliol-agost 1985), 42-45.

SANPERE I MIQUEL, S., *El año de los catalanes*, "Revista de ciencias Históricas" (Barcelona), IV (1886), 34-55.

SANTIAGO, E. de, *Los itinerarios de la conquista musulmana de al-Andalus a la luz de una nueva fuente: Ibn al-Šabbāṭ*, "CHI", IV (1971), 61-65.

SANTIAGO, E. de, *Un fragmento de la obra de Ibn al-Šabbāṭ (s. XIII) sobre al-Andalus*, "CHI" V (1973), 7-91.

SCHULTEN, A. i L. PERICOT, *Fontes Hispaniae Antiquae*, 7 vols., Universitat de Barcelona, Barcelona 1925-1987.

SECO DE LUCENA, L., *Acerca de las campañas militares de Almanzor*, "MEAH", XIV-XV (1965-1966), 7-29.

SÉNAC, *Musulmans* = P. SÉNAC, *Musulmans et sarrasins dans le sud de la Gaule (VIII-XI siècles)*, Paris 1980.

SÉNAC, *Ḥuṣūn* = P. SÉNAC, *Note sur les ḥuṣūn de Lérida*, "MCV", XXIV (1988), 53-69.

SÉNAC, *Notes sur le peuplement musulman dans la région de Barbiṭāniya (VIIIe-XIe siècles)*, "Studia Islamica", LXXIII (1991), 45-66.

SÉNAC, cf. ESCÓ.

SÉNAC, cf. LALIENA.

SEZGIN, F., *Geschichte des Arabisches Schriftums*, Brill, Leiden 1967.

SIDERSKY, D., *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies*

des prophètes, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1933.

SIMONET, F. J., *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid 1899.

SOBREQUÉS, *Els grans comtes* = S. SOBREQUÉS I VIDAL, *Els grans comtes de Barcelona*, Vicens Vives, Barcelona 1961.

SOLDEVILA, *Hist. Cat.* = F. SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, 3 vols., Ed. Alpha, Barcelona 1934-1935.

SOUTO, J. A., *De nuevo sobre musulmanes y mudéjares en el valle del Huerva (Zaragoza): consideraciones en torno a los topónimos "Novells", "María" y "Cadrete"*, "AEMES", VI (1984), 7-18.

SOUTO, J.A., *Un aspecto concreto de las campañas omeyas contra la Marca Superior de al-Andalus: el campamento de 'Abdarrahmān III ante Zaragoza (935-937)*, "BAEO" XXIII (1987), 333-346.

SOUTO, J.A., cf. BRAMON i SOUTO, *Maravillas*.

SOUTO, J. A., *Textos árabes relativos a la mezquita aljama de Zaragoza*, "Sonderdruck aus den Madrider Mitteilungen" (Mainz), 30 (1989), 321-426.

SOUTO, J. A., "Un pasaje de al-^Udrī acerca de la [re]construcción de la muralla de Huesca en el año 261/874-875: observaciones y precisiones", *Actas del XVI Congreso de la UEAI*, Salamanca 1995, 499-507.

SOUTO, J. A., *La ciudad de Alfaro: su contexto geográfico-histórico en al-Andalus omeya (siglos VIII al X)*, "Graccurreis", 5 (1996), 249-261.

SOUTO, *Término de Zaragoza* = J. A. SOUTO, "Contribución a estudio del poblamiento del término de Zaragoza en la época omeya", in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 121-129.

SOUTO, *Fuentes magrebíes* = J. A. SOUTO, "Fuentes magrebíes relativas a la Marca Superior de al-Andalus: el volumen II del Bayān al-Muḡrīb de Ibn 'Idārī", *Actas del II Coloquio Hispano-Marroquí de Ciencias Históricas. "Historia. Ciencia, Sociedad"*, Madrid 1992, 299-322.

SOUTO, *El poblamiento* = J. A. SOUTO, *El poblamiento del término de Zaragoza (siglos VIII-X): los datos de las fuentes geográficas e históricas*, "AEA", 3 (1992), 113-152.

SOUTO, J. A. i Mª J. VIGUERA, *Tudela* = J. A. SOUTO i Mª J. VIGUERA, "Aportación al estudio de una madīna andalusí de frontera: Tudela", in *Frontières et espaces pyrénéens au Moyen Age*. Travaux réunis par P. Sénac, Centre de Recherche sur les problèmes de la Frontière, Université de Perpignan, Perpignan 1992, 95-127.

SOUTO, J. A., *Obras constructivas en al-Andalus durante el emirato de Muḥammad I según el Bayān al-Muḡrib*, "Arqueología Medieval", 3 (1994), 27-31.

SOUTO, *El Noroeste* = J. A. SOUTO, *El Noroeste de la Frontera Superior de al-Andalus en época omeya: Los datos de las fuentes geográficas e Históricas (I)*, "BAEO", XXIX (1993), 273-290; ID., *id. (II)*, XXX (1994), 267-279 i ID. *id. (III)* (1995), 59-72.

SOUTO, *Fortificaciones* = J.A. SOUTO, *Fortificaciones islámicas en la Marca Superior de Al-Andalus: periodo omeya. Testimonios de las fuentes escritas en lengua árabe*, Tesis Doctoral, Universidad de Zaragoza 1986, 3 vols., inédita.

SPIES, O., *Indische Handschriften von Ibn Ḥazms "Ġamharat Ansāb al-ʿArab"*, Documenta Islamica Inedita, Berlin Akademie Verlag, 1952.

TARRADA I MASANELL, J., *L'aqüeducte romà de Sant Jaume dels Domenys*, "MP", IV (1981), 237-260.

TERÉS, *Linajes* = E. TERÉS, *Linajes árabes en la "Ġamhara" de ibn Ḥazm*, "AA", XXII (1957), 55-111 i 337-376.

Textos del Muqtabis = É. LÉVI-PROVENÇAL y E. GARCÍA GÓMEZ, *Textos inéditos del Muqtabis de Ibn Ḥayyān sobre los orígenes del reino de Pamplona*, "AA", XIX (1954), 295-315.

TORRES BALBÁS, L., *Bāb al-Sudda y las zudas de la España oriental*, "AA", XVII (1952), 165-175.

TURK, *Zaragoza* = A. TURK, *El reino de Zaragoza en el siglo XI de Cristo (V de la Hégira)*, "RIEEI", XVII (1972-1973), 7-122 i XVIII (1974-1975), 7-74 (reeditat, IEEI, Madrid 1978).

UBIETO, *Historia* = A. UBIETO ARTETA, *Historia de Aragón. La formación Territorial*, Anubar, Zaragoza 1981.

VALLVÉ, J., *La división territorial de la España musulmana. II. La Cora de Tudmīr (Murcia)*, "AA", XXXVII (1972), 145-189.

VALLVÉ, *Murcia* = J. VALLVÉ, *El reino de Murcia en la época musulmana (Notas*

- geogràfiques e històriques), "RIEEI", 20 (1979-1980), 23-64.
- VALLVÉ, *Industria* = J. VALLVÉ, *La industria en al-Andalus*, "AQ", I (1980), 209-241.
- VALLVÉ, J., *España musulmana en el siglo XI: Aspectos económicos*, "Actas de las Jornadas de Cultura Árabe e Islámica (1978)", IHAC, Madrid 1981, 197-204.
- VALLVÉ, *Notas de metrología hispano-árabe* = J. VALLVÉ, *Notas de metrología hispano-árabe. III. Pesos y medidas*, "AQ", V (1984), 147-168.
- VALLVÉ, *División territorial* = J. VALLVÉ, *La división territorial de la España musulmana*, CSIC, Madrid 1986.
- VALLVÉ, *Califato* = J. VALLVÉ, *El Califato de Córdoba*, Mapfre, Madrid 1992.
- VERLINDEN, Ch., "Les Radaniya et Verdun. À propos de la traite des esclaves vers l'Espagne musulmane aux IXe et Xe siècles", *Estudios en Homenaje a Don C. Sánchez Albornoz en sus noventa años*, Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires 1983.
- VERNET, J., *Un precedente milenario de las modernas teorías racistas*, "Boletín de la Sociedad Científica Hispano-Marroquí" (Alcazarquivir), 2 (1950), 91-100 (reproduït a VERNET, *Estudios*, 61-70).
- VERNET, *Valle Ebro* = J. VERNET, *El Valle del Ebro como nexo entre Oriente y Occidente*, "BRABL", 23 (1950), 249-286 (reproduït a *De 'Abd al-Raḥmān I*, 259-296).
- VERNET, J., *España en la geografía de Ibn Sa'īd al-Magribī*, "Tamuda. Revista de Investigaciones marroquíes", VI (1953), 307-326, (reproduït a *De 'Abd al-Raḥmān I*, 351-371).
- VERNET, J., *La Carta Magrebina*, "BRAH" 142, núm. 2 (1958), 495-533 (reproducció de la traducció a l'anglès a *Estudios*, 449-465).
- VERNET, J., *Literatura árabe*, Labor, Barcelona, s.d.
- VERNET, *Un texto nuevo* = J. VERNET, *Un texto nuevo e importante para la historia de la España musulmana hasta el siglo XI*, "RIEEI", XIII (1965-1966), 17-24.
- VERNET, J., *¿La más antigua cita de Cataluña?*, "AA", XXXII (1967), 231-232.
- VERNET, *El nombre de Cataluña* = J. VERNET, *El nombre de Cataluña*, "BRABL", XXXIII (1969-1970), 133-136.

VERNET, J., *La cultura hispanoàrabe en Oriente y Occidente*, Ariel, Barcelona 1978.

VERNET, *Estudios* = VERNET, *Estudios sobre Historia de la Ciencia Medieval*, Barcelona-Bellaterra 1979. Recull de diversos articles d'aquest autor.

VERNET, *Historia* = J. VERNET, *Historia, Astronomía y Montañismo*. Discurso leído en el acta de su recepción pública per el Ecmo. Sr. D. ... y contestación del Ecmo. Sr. D. E. García Gómez en el día 10 de mayo de 1981. RAH, Madrid 1981.

VERNET, "El nom de Catalunya", in *Història de Catalunya*, Ed. Salvat, Barcelona, 1983, II, 31-32 (reproduït a *De 'Abd al-Rahmān I*, 457-458).

VERNET et alii, *Procés d'independència de Catalunya (ss. VIII-XI). La fita del 988*, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1989.

VERNET, *De 'Abd al-Rahmān* = J. VERNET, *De 'Abd al-Rahmān a Isabel II. Recopilación de estudios dispersos sobre Historia de la Ciencia y de la Cultura Española ofrecida al autor por sus discípulos con ocasión de su LXV aniversario*, Barcelona 1989. Recull de diversos articles d'aquest autor.

VERNET, J., "Comentarios sobre el milenario de Cataluña", *Homenaje a M. Ocaña Jiménez*, Córdoba 1990, 221-224.

VERNET, *El statu quo* = J. VERNET, "EL 'statu quo' internacional de Barcelona en el siglo X", *Festgabe für Hans-Rudolf Singer zum 65. Geburtstag am 6. April 1990 überreicht von seinen Freunden und Kollegen*, Sonderdruck, P. Lang, Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris 1991, 509-517.

VERNET, *Barcelona segle X* = J. VERNET, "La Barcelona del segle X, segons les fonts àrabs coetànies", *SIOC*, II, 201-207.

VERNET, J., *El islam en España*, Mapfre, Madrid 1993, 35.

VERNET, J., *Un vers sobre el "rei" de Barcelona?*, "Miscel·lània Ramon d'Abadal", *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona 1994, 41-42.

VERNET, J., *El Romano de Alvaro de Córdoba*, "Oriens", 35 (1996) 101-110.

VICENT CABALLER, J., cf. ARASA GIL.

VIGUERA, *Aragón* = Mª J. VIGUERA, *Aragón musulmán. La presencia de islam en el valle del Ebro*, Mira editores, Zaragoza 1981 i ²1988, per la qual cito.

VIGUERA, Mª J., "Las Cinco Villas en la Frontera Superior de al-Andalus", *Actas*

de las II Jornadas de estudios sobre las Cinco Villas, Ejea de los Caballeros, 1988, 11-32.

VIGUERA, *Āmiríes* = Mª J. VIGUERA, "Los *Āmiríes* y la Marca Superior. Peculiaridades de una actuación singular", in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 131-140.

VIGUERA, Mª J., cf. SOUTO, *Tudela*.

VIGUERA, *Islam en Aragón* = Mª J. VIGUERA, *El islam en Aragón*, Caja de Ahorros la Inmaculada, Zaragoza 1995.

VILADRICH, *Rasis* = M. VILADRICH, *La Catalunya Nova segons un manuscrit inèdit de la Crònica del Moro Rasis*, "Medievalia" 9 (1990). "Estudios dedicados al profesor F. Udina i Martorell", III, 257-264.

VILLARÓ, A., *Hercules i la ciutat. Un passeig per la història de la Seu*, Caixa de Catalunya, Seu d'Urgell 1995.

VILLANUEVA, *Viaje literario* = J. VILLANUEVA, *Viaje literario a las iglesias de España*, 22 vols., Madrid i Valencia 1803-1852.

VIRGILI, *La qüestió* = A. VIRGILI, *La qüestió de Tarraqūna abans de la conquesta catalana*, "QHT", IV (1984), 7-36.

VIRGILI, A., *Conquesta, colonització i feudalització de Tortosa (segle XII), segons el Cartulari de la Catedral*, "Estudi General", 5-6 (1985-86), 275-289.

Vocabulista in arabico = F. CORRIENTE, *El léxico árabe andalusí según el "Vocabulista in arabico"*, Departamento de Estudios Arabes e Islámicos-Universidad Complutense, Madrid 1989.

WOLFF, P., *Les événements* = P. WOLFF, *Les événements de la Catalogne de 798-812 et la chronologie de l'Astronome*, "AEM", II (1965), 451-458.

YÁÑEZ, C. i J.Mª BOSCH, *El Roc d'Enclar, entre la decadència de Iulia Libica i la puixança d'Urgellum. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de la Strata Ceretana*, Col·loqui de Puigcerdà 1997, en premsa i que conec gràcies a l'amabilitat dels seus autors.

ZIMMERMANN, M., "Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de la Catalogne" in *La Marche Supérieure d'al-Andalus et l'Occident Chrétien*, Casa de Velázquez-Universidad de Zaragoza, Madrid 1991, 29-49.

Addenda:

ANDRÉS, Mª S. = CATALÁN, D.

CAÑADA JUSTE, A., "El posible solar originario de los Banū Qasī", *Homenaje a D. J. Mª Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado, Estudios Medievales*, 4 vols., Zaragoza 1977, I, 33-38.

MARTÍN DUQUE, M. A., *Los cerretanos en los orígenes del reino de Pamplona*. "Miscelánea Lacarra", Zaragoza 1968, II, 15-23.

MOLINA, L., *Un relato de la conquista de al-Andalus*, "AQ", XIX (1998), 39-65.

UBIETO ARTETA, A., *La Chanson de Roland y algunos problemas históricos*, "Hispania" (Zaragoza), núm. 89 (1963), 3-28.

**NOUS TEXTOS D'HISTORIADORS MUSULMANS REFERENTS
A LA CATALUNYA MEDIEVAL (CONTINUACIÓ DE L'OBRA DE
JOSEP Mª MILLÀS I VALLICROSA)**

Dolors Bramon

ÍNDIXS

Numeració dels diversos paràgrafs inclosos de cada autor

°ABD AL-MALIK B. ḤABĪB, *Tārīḥ*, §§ 71 i 171.

IBN °ABD AL-ḤAKAM, *Futūḥ Miṣr*, §§ 66, 168 i 170.

AL-YA°QŪBĪ, *Kitāb al-buldān*, §§ 68.

AL-RĀZĪ, *Crònica del Moro Rasis*, §§ 2,8, 9, 24-26, 29, 34, 44, 50, 52, 105, 122, 145, 146, 148, 149, 153-155 i 157.

IBN AL-ḤURRĀDĀDBIH, *al-Masālik wa l-mamālik*, §§ 3, 58 i 59.

IBN °ABD RABBIHI, *Kitāb °iqd al-farīd*, § 358.

AL-MAS°ŪDĪ, *Murūḡ al-dahab*, §§ 72-75, 169, 238, 239, 298, 400 i 411.

IBN ḤĀRIT AL-ḤUŠĀNĪ, *Aḥbār al-fuqahā' wa l-muḥadditīn*, §§ 303, 324, 327, 334 i 366.

IBN AL-QŪṬIYYA, *Tārīḥ iftitāḥ al-Andalus*, §§ 249, 361 i 362.

IBN ḤAWQAL, *Kitāb ṣūrat al-arḍ*, §§ 1, 76-78.

IBN AL-FARADĪ, *Tārīḥ °ulamā' al-Andalus*, §§ 318, 325, 408, 438 i 467.

Crònica Anònima, §§ 351, 354 i 369.

IBN ḤAZM, *Ġamhara*, §§ 62-64, 69-70, 179 i 224.

IBN HAYYĀN, *al-Muqtabis*, §§ 241, 245, 248, 250, 251, 258, 260, 262, 268, 269, 273, 275, 277, 282, 283, 285, 294, 299, 305, 307, 309, 312-317, 321, 337, 341, 355, 363, 364, 368, 371, 373, 374, 377-380, 382-384, 386, 390-392, 394, 397-399, 403-406, 409, 425-436.

AL-°UDRĪ, *Nuṣūṣ*, §§ 13, 152, 201, 203, 204, 207, 209, 212, 215, 216, 226, 227, 233-235, 242, 244, 246, 247, 253, 255, 257, 259, 261, 263-

265, 267, 270, 272, 274, 276, 278-281, 284, 286, 287, 292, 295, 302, 304, 306, 310, 311, 322, 323, 329, 336, 340, 344, 345, 348, 352, 353, 356, 357, 359, 360, 365, 367, 370, 375, 381, 401, 402, 410, 413, 414, 417, 440, 443, 445, 447 i 448.

AL-BAKRĪ, *al-Masālik wa l-mamālik*, §§ 10, 27, 39, 45, 53, 79, 89, 95, 123 i 142.

AL-ḤUMAYDĪ, *Ġadwat al-muqtabis*, §§ 181, 183, 188, 190, 319, 326, 481, 482 i 488.

AL-RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ, *Tārīḥ*, §§ 174 i 178.

Fath al-Andalus, §§ 194, 195 i 197.

IBN BASSĀM, *al-Daḥīra*, §§ 464, 468, 476, 480 i 483.

IBN ĠĀLIB, *Farḥat al-anfus*, §§ 99, 124, 133 i 147.

AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ġaʿrāfiyya*, §§ 11, 12, 17, 28, 30, 31, 37, 46, 54, 60, 81, 90, 106, 114, 118, 134 i 156.

AL-IDRĪSĪ, *Nuzhat al-muštāq*, §§ 4, 6, 18, 19, 21, 35, 40, 41, 55, 56, 82, 91, 100, 107, 108, 112, 119, 125, 126, 135, 143 i 160-162.
Uns al-muhaġ, §§ 5, 20, 150, 158 i 163-167.

IBN BAŠKUWĀL, *al-Šila*, § 478.

IBN AL-KARDABŪS, *Tārīḥ al-Andalus*, § 449.

YĀQŪT, *Muġam al-buldān*, §§ 7, 14, 22, 36, 42, 85-87, 96, 104, 109, 113, 115, 120, 127, 136 i 151.

AL-ŠAQUNDĪ, *Risāla*, § 457.

IBN AL-ATĪR, *al-Kāmil*, §§ 199, 210, 218, 254, 288, 290, 296, 387 i 484.

IBN ʿARABĪ, *Muḥāḍarāt al-abrār*, § 396.

IBN AL-ABBĀR, *al-Takmila* §§ 225, 320, 407 i 474.
al-Hulla al-siyarā', §§ 198, 450 i 451.

AL-QAZWĪNĪ, *ʿAġā'ib al-mahlūqāt*, §§ 32.
Ātār al-bilād, §§ 57, 61, 80, 97, 101, 128 i 137.

IBN SAʿĪD al-MAGRIBĪ, *Kitāb baṣṭ al-ard*, §§ 15, 23, 38, 83, 92, 98
i 116.

Mafāḥir al-barbar, § 462.

IBN ʿIDĀRĪ AL-MARRĀKUŠĪ, *al-Bayān al-muġrib*, §§ 172, 175, 328,
330-333, 335, 338, 339, 342, 343, 346, 347, 349, 350, 372, 461, 469-
473, 475, 479, 485 i 489-491.

AL-ḤIMYARĪ, *Kitāb al-rawḍ*, §§ 47, 48, 93, 102, 110, 121, 129, 130,
138, 141, 159 i 293.

AL-ʿUMARĪ, *al-Masālik wa l-absār*, § 84.

IBN AL-ḤAṬĪB, *Kitāb aʿmāl al-aʿlām*, §§ 213, 219, 300 i 465.
al-Ihāṭa, §§ 421 i 452-454.

IBN ḤALDŪN, *Kitāb al-ʿibar*, §§ 177, 180, 184-187, 189, 191-193, 200,
202, 205, 206, 208, 211, 214, 217, 222, 228, 229, 231, 236, 237, 243,
256, 266, 289, 291, 297, 301, 376, 388, 389, 393, 395, 418, 419, 422,
424, 439, 460, 477, 486, 487 i 492.

AL-QALQAŠANDĪ, *Ṣubḥ al-aʿšā*, §§ 94 i 139.

Descripció Anònima, §§ 33, 43, 49, 51, 65, 88, 103, 111, 131, 140, 196,
220, 221, 223, 230, 240, 252, 308, 385, 420, 437, 441, 442, 444, 446,
455, 458, 459, 463 i 466.

AL-WANŠARĪŠĪ, *al-Mf̄yār al-muġrib*, § 232.

AL-MAQQARĪ, *Nafḥ al-ṭīb*, §§ 16, 117, 132, 144, 182, 412, 416 i 423.

AL-ĠASSANĪ, *Riḥlat al-wazʿr*, §§ 67, 173 i 176.

ÍNDIX ONOMÀSTIC¹

- ABADAL, R. d' 5, 43, 44, 128, 130-132, 134, 138-141, 145, 147, 148, 150, 155, 156, 159-161, 166, 168, 171, 182, 197, 199, 202, 208, 212, 213, 218, 219, 221, 224, 231, 239, 245, 248, 254, 257, 267, 271, 272, 276, 278, 291, 297, 298, 304, 311.
 °ABBĀDĪ, A.M. 21.
 °Abbās b. °Abd al-Barr 186, 189.
 °Abbās b. Muḥammad b. °Abbās 282.
 °Abd al-A^olā 183, 184.
 °Abd Allāh, emir 11, 14, 37, 46, 205-224, 230.
 °Abd Allāh al-Balansī 42, 43, 160, 161, 165, 168.
 °Abd Allāh b. °Abbās b. °Abd al-Barr 210.
 °Abd Allāh b. °Abd al-°Azīz al-Qurašī 308.
 °Abd Allāh b. Abī Ḥadīda 193, 194.
 °Abd Allāh b. Ḥalaf b. Rāšid 190, 192, 193.
 °Abd Allāh b. Ḥasan, cadi d'Osca 162.
 °Abd Allāh b. al-Ḥusayn 86.
 °Abd Allāh b. Kulayb 175-177, 179, 264.
 °Abd Allāh b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsā b. Mūsā b. Qasī 80, 228, 232.
 °Abd Allāh al-Muhāgīr 76.
 °Abd Allāh b. Nāfi° b. °Abd al-Qays 86.
 °ABD ALLĀH °INĀN, M. 26.
 °Abd al-°Azīz b. °Abd Allāh b. Muhāgīr al-Tuġībī 207.
 °Abd al-°Azīz b. Mūsā b. Nuṣayr 136, 136.
 °ABD AL-BADĪ° 19.
 °Abd al-Ġāfir b. °Abd al-°Azīz 184, 185.
 °Abd al-Ḥakam b. Sa°īd b. °Abd al-Salām 206, 210.
 °Abd al-Ḥamīd, califa de Damasc 128.
 °ABD AL-KARĪM, Ġ. 22, 87, 88, 92, 94, 98, 235.
 °Abd al-Karīm b. Muġīt 43.
 °Abd al-Malik b. °Abd al-Wāhid b. Muġīt 157, 159.
 °ABD AL-MALIK B. ḤABĪB 10, 99, 132.
 °Abd al-Malik b. Idrīs 109.
 °Abd al-Malik b. Maslama 77.
 °Abd al-Malik b. Muḥammad al-

---

¹ No hi figuren els termes al-Andalus, Frontera Superior (*taġr al-^olā*) ni Frontera Extrema (*taġr al-aqṣā*).

- Ṭawīl 228, 231.
 °Abd al-Malik al-Muẓaffar 36, 37, 47, 109, 300-312.
 °Abd al-Malik b. Muḥammad b. °Abd al-Malik b. °Abd Allāh b. Ṣabrīt al-Ṭawīl 228, 230, 231.
 °Abd al-Malik b. Numayr al-Fārisī 218.
 °Abd al-Malik b. Qaṭan al-Fihri 140, 142.
 °Abd al-Malik b. Sa'īd b. Abī Ḥamāma 240, 243-245.
 °Abd al-Raḥmān I 36, 40, 41, 43, 100, 145-152, 160.
 °Abd al-Raḥmān II 14, 36, 41, 43, 171, 173-180.
 °Abd al-Raḥmān III 8, 12, 13, 15, 23, 37, 46, 226-273, 304.
 °Abd al-Raḥmān b. °Abd Allāh al-Gāfiqī 137-139.
 °Abd al-Raḥmān b. °Abd Allāh b. Waḍḍāḥ 246.
 °Abd al-Raḥmān b. °Abd al-°Azīz b. °Abd Allāh b. Muhāğir al-Tuğībī 214.
 °Abd al-Raḥmān b. Alqama al-Laḥmī 142, 143.
 °Abd al-Raḥmān b. Bişr b. al-Şārim al-Gāfiqī 139.
 °Abd al-Raḥmān b. Ḥabīb al-Fihri 145-147.
 °Abd al-Raḥmān b. Muḥammad b. Rumāḥis 285.
 °Abd al-Raḥmān b. Muḥammad b. al-Nazzām 108, 255, 265, 270.
 °Abd al-Raḥmān b. Muṭarrif b. °Abd al-Raḥmān b. Aşbağ al-Ṭā'ī al-Ḥağğ 208.
 °Abd al-Raḥmān b. Umm al-Ḥakam al-Ṭaqafī 145.
 °Abd al-Raḥmān b. °Uqba 40, 128.
 °Abd al-Wahhāb b. Aḥmad b. Muğīt (al-Wuhayb) 183-185.
 °ABD AL-WAḤID AL-MARRĀKUŞĪ 21, 314, 315.
 °Abd al-Wāḥid al-Rūtī 196, 200.
 °Abd al-Wāḥid b. Yazīd al-Iskandarānī 175.
 Abenozas 311.
 Abi 311.
 Abinyūn.ş 310.
 Abizanda 310.
 Aboyda/Abuyda/Abyda 113.
 Abū l-°Abbās Yūsuf b. Muḥammad b. Fārū al-Işkarbī 94.
 Abū °Abd Allāh Malik b. Ma'rif 46, 245, 246.
 Abū °Abd Allāh Muḥammad b. Aslam al-Azdī 220.
 Abū °Abd Allāh Muḥammad b. °Aṭā' al-Naḥwī 310.
 Abū °Abd Allāh Muḥammad b. °İsā b. Muḥammad b. Baqā' al-Anşārī al-Andalusī al-Balağī 88.
 Abū °Abd al-Raḥmān al-Ḥ.b.lī 129.
 Abū l-Aḥwaş v. Ma'n b. °Abd al-°Azīz.
 Abū l-Aşbağ Mūsā b. Aḥmad b. al-Raḥmān b. Duḥaym b. Ḥaṭṭāb 293, 295.
 Abū Bakr °Abd al-Ḥamīd b. Abī Ūways 128.

- Abū Bakr Aḥmad b. Saʿīd b. Abī l-Fayyād (Ibn al-Ġaššāʾ) 294.
- Abū Bakr al-Ṭurṭūšī 106, 109.
- Abū Bakr Aḥmad b. Muḥammad al-Ḥamadānī 98.
- Abū Bakr b. Yaḥyā al-Tuġībī 234.
- Abū l-Ḥasan ʿAlī b. Yūsuf b. Tāšufīn 69.
- Abū ʿImrān 161.
- Abū l-Muhāġir Dīnar b. Umm Dīnar 131.
- Abū Muḥammad ʿAbd al-Ḥamīd al-Balaġī al-Umawī 88.
- Abū l-Muṭarrif ʿAbd al-Raḥmān b. Muʿāwiya 217.
- Abū Nadr Ḥayyān b. Abī Ġabala al-Qurašī 92.
- Abū Salāma b. Qasī 79.
- Abū Tawr b. Qasī, 79.
- Abū ʿUbayd al-Qāsim b. Ḥalaf al-Ġubayrī 263, 288.
- Abū ʿUmar Yūsuf b. Yaḥyā b. Yūsuf al-Azdī 92.
- Abū ʿUtmān ʿUbayd Allāh b. ʿUtmān 100, 155-157.
- Abū l-Walīd Hišām 285.
- Abū Yaḥyā Zakariyyā b. Yaḥyā b. Saʿīd al-Lāridī 95.
- Abū Zakariyyā Yaḥyā b. ʿĀʾid b. Kaysān b. ʿAbd al-Raḥmān b. Šāliḥ 213, 214.
- al-Abwāb* v. Pirineu.
- AL-ABYĀRĪ, I. 12, 14, 18, 20, 21.
- Acfred de Banyoles (*Aġnad b. al-Mundir*) 262.
- ACIÉN ALMANSA, M. 214.
- Adalbert, fill de Guitard 318.
- Adalbert de Toscana 272.
- Aeci, bisbe 318.
- Afrānġa* 10, 55.
- ʿAġab 109, 186.
- Agde 269.
- Àger 233.
- Aġġār 233.
- AGUADÉ, J. 11.
- Aguilaniu 297.
- Aḥbār maġmūʿa* 6, 11, 12, 149.
- Aḥmad b. al-Barrāʾ b. Malik b. Qurašī 209.
- Aḥmad b. Duḥaym b. Ḥaṭṭāb 293-295.
- Aḥmad b. Ġennūn 285.
- Aḥmad b. Ibrāhīm 280.
- Aḥmad b. ʿĪsā b. Aḥmad b. Abī ʿAbda 240.
- Aḥmad b. Muḥammad b. Abī ʿAbda 229, 230.
- Aḥmad b. Muḥammad b. Ilyās 241, 247, 248.
- Aḥmad b. Muḥammad b. Mubaššir 239, 251.
- Aḥmad b. Muḥammad b. Muḥammad b. ʿAbbās 282.
- AḤMAD B. MUḤAMMAD B. MŪSĀ 149.
- Aḥmad b. Šāhid al-Tudmīrī 183, 184.
- Aḥmad b. Saʿīd b. Mālik 255.
- Aḥmad b. Saʿīd b. Maysara al-Ġafarī al-Andalusī al-Ṭurṭūšī 106.
- Aḥmad b. Yaʿlā 275, 276, 282.
- Aḥmad b. Yaḥyā b. Hāšim b. Muḥammad al-Anqar al-Tuġībī 264.

AL-AHWĀNĪ, °A. °A. 17, 117,
 227, 233, 259.
 Aiguadora 212.
 Aiguafreda 245.
 Aimeric, bisbe 311.
 Ainsa 237, 311.
*Airāš/Arrax/Aycreaxe/Ayguaxe/
 Ayqueaxe/Ayrace/Ayrax* 115.
 Aissó/Aizón 41, 43, 44.
Akarġiyūš/Aṭarġiyūš/Aṭrīġarš v.
 Pirineu.
 Àlaba 198, 217, 250, 275.
 Alacant 36.
 Alafranj 10.
 alans (*al-lān*) 81.
 ALARCÓN, M. 23, 109.
 Alasquer 110.
 Albacete 36.
 Albarca ? (*al-Barka*) 123, 124.
 Albarrassí 111.
Albayno/Albeyn/Albeyno 64.
 Albelda 113, 310.
 Alberes, Les 55.
 Albesa (*al-Māšša*) 304, 307.
Alboy d'Almotaxan 113.
 Alcácer do Sal 275.
 Alcalà de Xivert (*Šibart*) 39, 87,
 116.
 Alcanadre, riu 30.
 Alcanyís 119, 236.
 Alcolea de Cinca 113.
 ALCOVER MOLL 9.
 ALEMANY BOLUFER, J. 52,
 113, 114.
 alemanys (*al-almān*) 271.
 Aleran, comte 179.
 Alexandria 68.
 Alfambra 289.
 Alfaranja 10.
 Alfaro 60, 66, 289.
Alfaru/Anbaru 66.
 Alfons el Bataller 94, 167.
 Alfons III de Castella 198, 199.
 Algar 169.
 °alġaškas 52.
 Algerri (*Aġira*) 114, 233.
 Algesires 116, 182, 183, 322.
 Alguaire 115.
 Alhandega (*al-Ḥandaq*) 249, 251,
 252.
 °Alī b. Mu°ād 91.
 °Alī b. Ḥamdūn al-Andalusī 281.
Alilla 123.
 Almacelles 114.
 Almansor 4, 17, 36-37, 47, 109,
 286, 289-302, 312.
 Almassora 120.
 Almeida 129.
 Almenar 60, 114.
 Almenara, serra d' 70.
 Almeria 16, 17, 55, 116, 297,
 208, 258, 259, 269, 274, 275.
Almonta/Almontaxa 114.
 Almudévar (*Burġ al-Rūmī*) 114,
 117.
 almúnia de Našr 279.
 almúnia d'Ibn °Abd al-°Azīz 282.
 Almuñécar 116.
 Alquézar (*al-Qašr Banū Ḥalaf*)
 31, 169, 192, 194, 219, 266,
 268.
 ALSINA, C. 34.
 ALSIUS, P. 262, 283.
 Alt Camp 290.
 ÁLVAREZ DE MORALES, C.
 16.
 Amaia (*Amāya*) 111.
 Amaleq, amalequites 103.

- Amalfi 96.
 AMARI, M., 25, 86.
 °Amir b. Kulayb 177.
 °Amīra b. al-Muhāgīr 76, 133.
 Amposta 118.
 °Amr b. Maslāma al-Bāngī 240.
 °Amr b. S.m.k 133.
 °Amrūs b. Muḥammad al-Ṭawīl 227, 228, 231, 233, 242.
 °Amrūs b. °Umar b. °Amrūs 183-185, 188, 189, 193, 204.
 °Amrūs b. Yūsuf 41, 150-152, 156, 161, 170, 171.
Anales de Cardena 292.
Anales Castellanos Segundos 292.
 °Anbasa b. Suḥaym al-Kalbī 36, 92, 131, 133, 135, 137, 139.
 Ancona 85, 86.
Andīra 185.
 Andorra 223.
 Angáscara 189.
 Anglaterra (*Inkiltira*) 68.
 Anglesola 125.
 Anguera, torrent de 123.
 Aniane (*Anyanūh*) 269.
Annales Bertiniani 44, 178, 202.
Annals reials 42, 161, 208.
 Anoià 62, 266.
Anònim de Ravenna 116.
 °Antara b. Šaddād 197.
 Antioquia 74.
 Aquisgrà 161, 168.
 Aquitània 53, 161.
 Aragó, riu 34.
 Arga (*Argah*), riu 174.
arḍ al-ifranġa v. francs.
arḍ S.br.ṭāniya/arḍ S.br.ṭāniya
 v. *s.br.ṭāniyyūn*.
 Ašrāka b. °Umar Dāwūd 283.
 ARASA GIL, F. 116.
 Argençola 125.
 °ARĪB B. SA°D 15, 220, 221, 223.
 Arjona 76.
 Arlès (*.abl.l*) 256, 260.
 Arnedo (*Urntf*) 78, 174, 176, 186, 200, 233.
 Arnulf, bisbe de Vic 318.
 Aro/Arro 237.
 Arragona 182.
 Arraro 237.
 Artesa de Segre 155, 199.
 AL-°ARYĀN, M. S. 14.
 Arzila 243.
 Asad b. Furāt 167.
 Ascó (*Adkūn*) 107, 121.
 ASÍN PALACIOS, M. 253.
al-°Askar 110, 189.
 Atlàntic 52, 54-57, 61, 68.
 Aude 68.
 Audesind 306.
 Aulàs (*Awlās*) 218.
 AURELL, M. 256.
 àvars (*al-abar*) 73.
 Averrois 166, 167.
 ÀVILA, Mª L. 14.
Awra 211, 212.
Awrāla 123, 124.
 Ayera 233.
 Ayerbe 233.
 °Ayšūn b. Sulaymān b. Yaqzān
 al-°Arābī 41, 43, 148, 150, 151, 170.
 Ayyūb b. Ḥabīb al-Laḥmī 136.
 Azan 161, 168.
 A z o l / A z o l o / c a s t e l
 Azol/Castillazuelo 61.

- Azov, mar d' (*Māyūṭis*) 267.
- B.l.šrġ* 88.
B.lbīs b. Š.driṭ 284.
B.lrġ 88.
B.ls.nd 234.
b.hrašana 86.
 B.rnāṭ/Wanyāt 186.
 B.rnāṭ al-Isrā'īlī 257.
B.tr.l.š 255.
 Bagdad 13, 53, 74, 254.
 Bages 301.
 Baiona (*Bayūna*) 61, 62.
 Baix Cinca 38, 39, 80.
 Baix Llobregat 62.
 AL-BAKRĪ 10, 18, 64, 68, 73, 83, 89, 90, 233.
 Balḡ 94.
 Balaguer (*Balaġr*) 46, 87, 113, 115, 122, 199, 212, 213, 233, 236, 246, 247, 250, 268, 304.
 BALAÑÀ, P. 9, 17, 18, 35, 57, 68, 69, 71, 83, 88, 91, 96, 101, 110, 113-115, 117, 124, 130, 166, 169, 182, 212, 213, 221, 222, 226, 233, 239, 243-245.
 Balears 241, 256, 269.
 Balḡ b. Bišr al-Qusayrī 141, 143, 145.
 Bellid/Bellido/*Balīṭ/Baniṭ/Benet* 245.
 Balldellou 114.
 BALLESTÍN, X. 24, 78, 110, 161, 182, 183, 190, 204, 208, 214, 220, 221, 226, 237, 256, 258, 263, 288, 293.
Balsione/Belsinum 112.
 Banacar 233.
 Banū °Abd al-Salām 206.
- Banū Anmār 76.
 Banū °Amrūs 78.
 Banū Baḡīla 75.
 Banū Fuṭays 211.
 Banū Ḥalaf 194.
 Banū Ḥaṭ°am 76.
 Banū Ḥaṭṭāb 293.
 Banū Ḥazar 282.
 Banū Idrīs 285.
 Banū Maṭrī 247.
 Banū Muhāġir 76, 207.
 Banū Qasī 42, 43, 78-80, 181-201, 238.
 Banū Qurayza 306.
 Banū Šabrīṭ 78, 233.
 Banū Salama 161-165.
 Banū Ṭawīl 78, 170.
 Banyoles 262, 283.
 Bar 213. (*Ḥār*)
 BARAUT, C. 290.
 bārbars (*°aġam/ilġ*) 136, 232, 245, 281, 287, 320.
Barbaṭāniya, *Barbiṭāniya*, *Barṭāniya*, *Barb.ṭāniya* i
 Barbitania 29-31, 38, 42, 46, 112, 162, 211, 163, 168, 169, 175, 191-193, 197, 216, 219, 220.
 Barbastre (*Barbuštar*) 29, 30, 61, 78, 122, 169, 192, 193, 219, 228, 231-234, 242, 264-266, 268, 310.
 BARBIER DE MEYNARD et PAVET DE COURTEILLE 13, 14, 81, 258.
 Barbotana/Barbotano/*Barbutanum* 29-31.
 BARCELÓ, C. 39, 78, 153.
 BARCELÓ, M. 24, 40, 69, 101,

- 118, 127, 128, 130, 138, 257, 258, 260, 271, 279, 298.
- Barcelona (*Baršalūna*) 4, 5, 41-44, 46, 47, 52, 53, 59, 61-64, 68, 75, 85, 86, 89-93, 97, 100-102, 105, 110, 115, 117, 119-121, 123-125, 133, 136, 146, 147, 151, 152, 154, 157, 160, 166, 168, 178, 179, 181, 182, 197, 199, 211-214, 217, 226, 227, 233, 242, 244-247, 250, 251, 255-257, 259-262, 272, 273, 275-278, 283, 284, 288-297, 302-304, 306, 318, 319.
- Bardilla/Bardo/Bardolaen* 52, 53.
- Baronia de Rialp 265.
- BARRAU DIHIGO, J. 275.
- Bārūša* 38, 112.
- bascons ?/gascons ? 52, 140, 149.
- bascons (*al-bašk.n.sa/al-bašākisa/al-baškunisa/al-waškund*) 55, 79, 82, 128, 288, 300.
- BASSOLS, S. 66.
- Batea 124.
- BATET, C. 262, 278.
- al-Bayāḍ* 300.
- al-Bayḍā'* 53.
- BAYERRI, E. 71.
- Baza 294, 295.
- Baztán 62.
- BAZZANA, A. 87.
- Begues 213.
- Beja 246.
- BEL, A. 23.
- Belchite (*Bilḡīt/Bilšīd*) 88, 234, 235.
- Belianes 114.
- Bellcaire 114.
- Bellmunt del Priorat 71.
- Bellotas, llano de las 263.
- Bembézar (*Muyassir*) 147.
- Bensa 114.
- BEN CHENEB, M. 23.
- Benachera 233.
- Benàger 233.
- Benagira 233.
- Benasque 190.
- Benatsar 233.
- Benavarre 297.
- BENET, A. 89, 197, 211, 223, 233, 249, 254, 260, 261, 265, 267, 270, 275, 277, 278, 287, 290, 295, 297, 301, 303, 307, 311, 312.
- Beniatjar 233.
- Beniatzar 233.
- Benissanet 122.
- Beranui 311.
- berbers 77, 78, 141, 142, 146, 263, 281, 314-322.
- Berguedà 169.
- Bernat fill de Raimon de Pallars (*Barbāṭ b. Raymund*) 231, 238.
- Bernat de Septimània 43.
- Bernat Unifred 231.
- Bernat Tallaferro 312.
- Besalú 278, 283, 312.
- Beseit (*Basā'id*) 42, 153.
- Biarra 55.
- Bigues 213.
- bilād Afranġa al-ʿuzmmà* 63.
- bilād F.r.nsiya* 10.
- bilād al-ifranġa/bilād al-ifranġiyīn* v. francs.
- bilād Mīrū* 301.

- bilād al-Š.riānīs/bilād al-ifrangiyīn v. s.br.ṭāniyyūn.*
B.nīn 125.
 Binueste 311.
 bizantins (*rūm*) 73, 86, 310. v. cristians.
Bocaria/Bocario/Bocayra 113.
 BOFARULL 48.
 Boil (Buil) 30, 311.
 BOIX I POCIELLO, J. 115, 221.
 Bolea (*Yulūyu*) 194.
 Boletano 31.
 BOLÓS I MASCLANS, J. de 44, 122, 257, 304.
 Boltaña 29-31.
 Bonansa 122.
 Bonfill (*Būn Fily*) 267, 278, 279, 281.
 BONNASSIE, P. 317.
 Borges Blanques 114.
 borgonyons (*al-ankaburda*) 55.
 Borja (*Burġa/T.rūġa*) 112, 173, 196, 197.
 Borrell II (*Burrīl b. Šunīr*) 47, 254, 257, 274, 275, 277-281, 283, 284, 289, 290, 294, 296, 297, 299, 318.
 Borriana (*Buryāna*) 118-120, 122.
 BOSCH CASADEVALL, J. M^a 223.
 BOSCH PORTELL, M. 244.
 BOSCH VILÀ, J. 57.
 BOSWORTH 9.
 BRAMON, D. 20, 23, 25, 34, 39, 53, 66, 70, 73, 74, 92, 93, 98-100, 107, 108, 110-112, 120-123, 133, 243, 260, 267, 275, 290, 292, 301, 304, 307, 310.
Bretaña 29.
 Buhlül b. Marzūq 42, 161-165, 167-169.
 búlgars (*al-burġān*) 73, 81.
 Burdeus (*Burdīl*) 52, 56, 63.
 Burgo de Osma 61.
al-Burt/al-Burtāt v. Pirineu.
burt Ġāqa 124.
burt Yāqa 61, 62.
burt Ġīq 60, 62.
burt Ġīqū 60-62.
Burtyāqat/burya Yāqa 61.
 BUSTANI, A. 28.
 CABANILLES, J. A. 118.
 Cadis 101, 133.
 CAHEN, C. 74.
 cala "de Maruano" (*Qalāt Marwān*) 245.
 cala Morisca 245.
 Calàbria (*Qalūriya*) 82.
Calabrinas/Carauinas/Caravinal/Caravinas 112.
 Calaf 306.
 Calahorra (*Qalahurra*) 61, 111, 174, 198, 206.
 Calassanç (*Qalazanġ*) 234.
 Calatayud (*Qal'at Ayyūb*) 38, 76, 112, 249.
 Calatrava 53, 112, 247.
 Caldes de Montbui 268.
 Calella del Maresme 245.
 Calella de Palafrugell 244.
 Camarassa 114.
 camp de Morvedre 153.
 CAÑADA, A. 78, 161, 165, 184, 185, 189, 190, 195, 198, 200, 206, 207, 209, 215, 228,

229, 230, 233, 235, 291, 301.
 Canet Mascanzà 70.
 Cantàbria 291.
 Cantàbric 54, 56, 183.
 cap Aspre (*al-Ṭarf al-Aḥraš*) 245.
 cap de Creus (*ra's Ṣalīb*) 56, 259.
 cap de Gata (*al-Qābṭa*) 240.
 cap Judaic (*al-ṭarf al-Yahūdi*) 58.
 cap d'Onda ? (*al-ṭarf Undah*) 121.
 cap Roig 244.
 cap San Vicente 54.
 Caparroso (*Qabrūš*) 205.
 Capilecha (*Qabṭlīga*) 214.
 Caragoça/*Çaragoça* 100, 117.
 CARBONELL, J. 86.
 Carcassona (*Qarqasūna*) 38, 63, 69, 91, 92, 120, 128, 134, 135, 159.
 Cardener 92, 197.
 Cardó 60.
 Cardona 92, 197, 212, 292.
 Carlemany (*Qārlu*) 10, 41, 145, 147, 150, 151, 160, 168, 172, 177.
 Carles II, Borbó 28.
 Carles el Calb 45, 177-179, 202.
 Carles el Gros (*Qārluh b. Luḍrīq*) 44, 45, 201, 202.
 Carles el Ximple 262.
 Caro 108.
 Carratalà 122.
 CARRERAS I CANDI, F. 66.
 Cartagena (*Qarṭāğannat al-ḥalfā'Carthago Spartaria*) 71, 116, 197.
 Cartago (*Qarṭāğannat Ifrīqiya*) 71.
 Carteya d'Algesires (*Qarṭāğannat al-Ġazīra*) 71.
 Cartulari de Sant Cugat 124, 292, 307.
 CASANOVA, P. 26.
 Cascall (*rābiṭa Kaštālī/Kaškay*) 98, 99, 111, 119, 122.
 CASIRI 4.
 castell de la Llena 114.
 castell de la Magdalena 120.
 castell dels Moros 120.
 castell d'Or 212.
 castell del Sas 120.
 castell Vell (La Plana) 120.
 Castella (*Qaštāla*) 60, 61, 136, 252, 276, 283, 284, 291, 292, 313.
 castellans 314.
 Castellciutat 222, 223, 265.
 Castelló d'Empúries 93.
 Castelló de Farfanya (*F.rīāy.na*) 197.
 Castelló de la Plana 38, 120.
 Castellonroi (*Hišn al-Rošo*) 286.
 CASTILLA BRAZALES, J. 15, 223, 232, 235.
 Castissent (*Qaštīl Šant*) 218.
 CATALÀ ROCA, P. 293.
 CATALÁN, M^a. D. 13, 29, 53, 112.
 catalans 83, 85, 86, 89, 120, 274, 278, 298, 309, 313-322.
 Catalunya 4, 5, 7, 10, 27, 37, 38, 46, 47, 76, 86, 88, 92, 100, 117, 147, 175, 261, 275-277, 280, 292, 296, 299, 317.
 Catania 269.
 Cavalls, serra de 122.

- Cerdanya, La 34, 42, 138, 159, 175, 197, 223.
 Cerretania 34, 149.
 CERULLI, E. 20.
 Cervelló 124, 278.
 Cesari abat 262.
 Ceuta 246.
 CHALMETA, P. 16, 19, 34, 38, 40, 41, 79, 100, 101, 117, 127, 128, 130, 131, 134, 135, 137-145, 147-149, 157, 160, 179, 243-245, 249-251, 255-257, 260, 262, 263, 265, 294, 306.
Chanson de Roland 58, 62.
 Chía (Š.yya) 190, 220.
 Chiprana 100, 119.
Chronica Albeldensis continuata 198, 200.
 Cinca (*nahr al-Zaytūn*) 30, 31, 38, 67, 93, 94, 113, 119, 211, 311, 312.
civitas Orgellia 223.
 Civitavecchia 42.
 Cleopatra (*Qalawbātra*) 58, 59.
 Clodià, riu 63.
 Clodoveu (*Q.lūd.ya*) 258.
 Clotilde (*Ĝ.r.t.la*) 258.
 Clunia (*Qulūniya*) 232, 303.
 CODERA, F. 4, 15, 20, 21, 23, 29, 43, 44, 110, 130, 131, 138, 150, 155, 161, 179, 196, 200, 206, 215, 221-224, 283, 304.
Còdex Calixtí 33.
 Coimbra 304.
Colección Diplomática de Obarra 310.
Colección Diplomática de Pedro I de Aragón 298.
 COLIN, G. S. 25, 32.
 Coll de l'Alba 108.
 Coll de Panissars 55.
 COLL I ALENTORN, M. 211, 294.
 COLLINS, R. 40, 41, 145, 146, 148.
 Coma Roja 121, 125.
 Comenge 120.
 Conca de Barberà 123, 290.
 CONDE, J.A. 48, 297.
 Congost de Martorell 60, 62.
 CONSTANS, L. 262.
 Constantí 89, 90, 103, 109, 110.
 Constantí VII Porfirogeneta 254, 271.
 Constantinoble (*Qusṭantīniyya*) 74, 75, 85, 252, 264, 270, 289, 310.
 Corbins (*Qarabīn*) 112, 115.
 cordillera Central (*ġibāl al-Šārrāt*) 57.
 Còrdova (*Qurtuba*) 14, 23, 37, 40, 43, 46-48, 53, 64, 72, 79, 91, 92, 95-97, 105, 106, 108, 112, 116, 128, 132, 134, 137, 142, 143, 146, 147, 149, 157-162, 168, 170, 172, 173, 177, 178, 185, 186, 189, 191, 193, 197, 237, 240, 248, 251, 253, 254, 256, 259, 260-263, 265, 269, 271, 272, 275, 277-279, 281-287, 290, 292, 294, 298-301, 303, 304, 309-311, 313-322.
 Cornudella del Montsant 123, 124.
 COROMINES, J. 8, 10, 87, 93, 108, 110, 119, 153, 218, 219, 233, 291.

- Còrsega 208.
 CORRIENTE, F. 8, 9, 16, 32, 35, 55, 87, 104, 106, 233, 291.
 Costa Roja 244, 245.
 COSTA, M^a. M. 44.
 cristians (*naṣārà/rūm*), 42, 52-54, 63, 73, 75, 79, 80-87, 89, 90, 108, 138, 158, 160, 173, 217, 219, 237, 245, 279, 280, 298, 299, 302, 305, 306, 316-322.
 CRONE 33.
Crònica del 754 128, 138.
Crònica d'Alaó renovada 304.
Crònica Anònima 15, 232.
Cronica Geral de Espanha de 1344 53, 112, 259.
Crònica de Sant Pere de les Puelles 294, 297.
Crònica del Moro Rasis 29, 38, 53, 102, 130, 134, 194.
Cròniques de la Frontera (Tawāriḡ al-Taḡr) 170, 186, 193, 209, 229, 230.
 Cullera 116.
 CURTO I HOMEDES, A. 122.
 Cutanda 111.

 AL-DABBĪ 21, 135, 137, 139, 204, 213, 217, 218, 221, 237, 249, 263.
 DĀGIR, ASĀD 14.
al-Dāliya 290.
 Damasc (*Dimašq*) 22, 25, 78, 80, 128, 139.
 DANIEL, N. 270, 271.
 Daroca (*Darawqa*) 76.
al-Dawla al-Āmiriyya 294, 295.
 DAYF, Š. 24.

 Daysam b. Ishaq 219.
 DE ANDRÉS, M. S. 13, 29, 53, 100, 112.
 DE CERTAIN, E. 312.
 DE GOEJE, M. J. 6, 11, 13, 15, 20.
 DE GONZÁLEZ, J. 18.
 DE SANTIAGO SIMÓN, E. 23, 40, 128.
 Dénia 91, 111, 116.
Desamon/Destibem/Destibre/Des tinbre 115.
Descripció Anònima 105, 157, 160, 292, 295.
 DÍEZ CORONEL, L. 213.
 Dilhāt b. Muḥammad 241.
Dī Šara 232.
 ĐOZY, R. 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 48, 73, 93, 106, 107, 111, 169, 199, 270, 275, 296, 299, 301, 308, 313, 318, 320.
 DUBLER, C. E. 33, 57, 61-63, 73, 81, 121.
 Dudó de Verdun 272.
 Duero (*Dūruh*) 65.
 DUGAT 28.
 DUNLOP 52.
 DURÁN GUDIOL, A. 30, 169, 237, 311.
 DURĪ, A.A. 8, 32.

 Ebre (*Ibruh*) 38, 64-67, 69, 80, 102, 105, 106, 109, 110, 116-122, 175, 176, 183, 268, 291.
 Echauri, peña de (*ṣaḡrat Qays*) 174.
 Echavarri 232.
 Echo 148.
 Écija 16, 251.

- Éfeso 108.
 Egea de los Caballeros ? (*Š.yya*)
 190, 220.
 Egipte 25, 258, 297.
 Eimeruda, muller de Borrell II
 299.
 Eivissa (*Yābisa*) 54, 293.
 EL CHEIKH, N. 9.
 Elna 202.
 ELTER, I. 265.
 El Torricó ("Altorricón") 114.
 El Vacar (*ʿAqabat al-Baqar*)
 315, 316, 318, 319.
 Elvira (*Ilbīra*) 37, 102, 206,
 272, 275, 294, 295, 303.
 E m p ú r i e s
 (*Anbūryaš/Anbawrīš/ʿnyš*) 63,
 110, 179, 243, 244, 259.
 Ènnec, fill de Sanç (*Wanaquh b.*
Šāṅguh) 79.
 Ènnyec Bonfill (*Aḡnad b. al-*
Mundir) 262, 278.
 Entença 168.
 EPALZA, M. d' 122.
 Ermengol I d'Urgell (*Armaqūd*)
 299, 300, 310, 311, 313, 318,
 319.
 Ermengol III d'Urgell 115.
 Ermenguier d'Empúries 42, 208.
 Ermessenda, muller de Borrell II
 299.
 Esclua, bisbe d'Urgell 199.
 ESCÓ, C. 213, 233.
 Ésera 30, 311.
 església de San Vicente (*kanīsa*
al-Ġurāb) 54.
 Eslau, L' (*al-Šiqḷābī*) v. ʿAbd
 al-Rahmān b. Ḥabīb al-Fihri.
 eslaus (*buldān al-šaḡālība*) 73,
 81.
 Espadà, serra de l' 153.
 Estella 61, 291.
 Esteve, fill d'? (*Ištīban b. .bīka*)
 283, 284.
 Estopanyà 115.
 ESTRABÓ 54.
los Estrechos/los Trechos 56.
 Esvu 311.
 Eudó d'Aquitània 10, 134, 138.
 Éufrates 74.
 Eulogi de Còrdova 179.
 Europa (*al-arḍ al-kabīra*) 58, 59,
 74, 105.
F.rās 128.
F.rṭāy.na 197.
Faḥṣ al-Surādiq 278.
 Fabara de Caspe 289.
 FÀBREGA, A. 212.
 Fadrell (*Ḥ.ḍrāl*) 120, 122.
Fagara/Fagra/Fraga 113.
 FAGNAN, E. 21, 22, 24.
Fāl.š 122.
 Falces (*Fālḡuš*) 205.
 al-Faramā 74.
al-Faraṅa 10, 127, 134-136,
 171, 175, 182, 203, 208, 211,
 212, 243, 262, 267, 271. v.
 francs.
 AL-FĀSĪ, M. 21.
Fatḥ al-Andalus 132, 149.
 Felip, fill de Borrell II ? 299.
 FELIU, G. 34, 290, 293-296,
 299.
 FERNÁNDEZ Y GONZÁLEZ,
 F. 24, 257, 258.
 Ferran, fill d'Ansúrez (*Farḍiland*
b. al-Šūr) 284.

- Ferran González de Castella 271.
 FERRÉ FERRÉ, A. 120.
 Fes 24, 27.
 FIERRO, Mª I. 236, 263.
 FIEY, J.M. 9.
fijos de Darachel/fijos de Rachen 118.
al-Firangā 10, 53, 73, 74, 149, 177, 203, 274, 295, 296, 302. v. francs.
Firrīš, cora de 255.
 FITA, F. 277.
 FITÉ I LLEVOT, F. 233.
 Fleury 312.
 Flix (*hišn 'qlīš*) 66, 123.
 Florència 86.
 FONT I ARBÓ, M. A. 221.
 FONT I RIUS, J. M. 123.
 Fontibre (*Funt İbri*) 64-66.
 FÓRNEAS BESTEIRO, J. M^a 167.
 Fortuny, prevere 297.
 Fraga (*Ifraġa*) 69, 71, 76, 93, 94, 111, 113, 115, 120, 123, 124, 207, 266, 268.
 francs (*ifrangġ*) 6, 10, 38, 41, 42, 44, 52, 61, 81, 82, 85, 129, 138, 150, 158, 212, 240, 242, 243, 245, 246, 252, 255, 262, 267, 264, 270, 302. v. *al-Farangā/al-Firangā/al-İfrangā*.
 França 268, 271, 272, 277, 296.
Franġia 56, 116.
 Francolí, riu 65, 102, 123.
 Francfurt 272.
Fraxinetum (Faraḥšinīti) 256, 269.
 Freser, riu 175.
 FREYTAG, G. W. 9.
 Frontera Mitja 269, 316.
 Frontera Sud 274.
 Fruela II de Lleó, fill d'Alfons (*Fruwīla b. İdfūnas*) 80.
 FUGUET, J. 87.
 Furtūn b. °Abd al-Malik al-Ṭawīl 211.
 Furtūn b. Lubb b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà b. Qasī 80.
 Furtūn b. Mūsà b. Mūsà b. Qasī 79, 169, 174, 185, 186, 190.
 Furtūn b. Qasī 79.
 al-Fuṣṭāṭ 258.
 Ġabala b. al-Ayham 85, 86, 262.
 al-Ġābiya 74.
 Ġa°far, *fatà* 308.
 Ġa°far b. °Alī b. Ḥandūn 281, 282.
 Ġa°far b. al-Aštar 130.
 Ġa°far b. °Utmān 279, 281, 284, 287.
 Ġafna 85.
 Ġaḥḥāf b. Yuman 248.
 Ġahwar b. al-Šayḥ 279, 280.
 Gaià, riu (*°Allān/Ġallān*) 65, 102.
 Galderic, bisbe d'Urgell 199.
Galian/Galiana, riu 65.
 Ġālib b. Tammām b. °Alqama 149.
 Ġālib b. °Abd al-Raḥmān 269, 275, 276, 279, 286, 288.
 Galícia (*al-Ġalāliqa*) 52, 57, 60, 82, 101, 128, 181, 217, 250, 261, 274, 276, 285, 288, 299, 302, 303.
 Ġāl·lia (*arḍ Ġillīqiyya/balad Ġāliyas*) 54, 55, 57, 69.

- gallecs (*al-ġalāliqa*) 55, 81-84, 136, 298, 313.
 Gàllego (*Ġilliġ*) 34, 65.
 gals (*al-ġalāliqa*) 70, 115.
Ġaltayr 223.
 GALTIER, F. 30, 231, 238, 310.
 ĠAMĀL AL-DĪN, °A.A.M. 19.
 Gandesa 122.
Ġāqa 111.
 al-Ġār 74.
 Garcia, fill de Sañç de Pamplona (*Ġarsiyya b. Šānġuh*) 257.
 Garcia el Tremolós 278.
 Garcia Sañç II de Navarra 301.
 Garcia I de Castella 315.
 Garcia Ènnec (*Ġarsiyya malik al-bašākīsa*) 79.
 Garcia Iñíguez (*Ġarsiyya b. Wannaquh al-Baškunī*) 174, 183, 185-188.
 GARCÍA GÓMEZ, E. 15-17, 19, 22, 119, 175, 278, 279, 283, 284.
 GARCÍA I BIOSCA, J. E. 70, 306.
 Gargallà 212.
 Gargantella 124.
 Ġarīr b. Muwaffaq 173.
Ġarīš 200.
Ġarmīd 174.
 Garona 68.
 Garraf 121, 125.
 Garrosa 124.
 Garrotxa, La 53.
 Ġarsiyya b. Mūsà b. Furtun b. Qasī 79.
 gascons (*°alġaškas/ġalaġškaš*) 52, 55, 140, 149. v. bascons.
 Gascunya (*Ġaškūniya*) 61, 63, 120, 299.
 GASPAREMIRÓ, M. 25.
 Ġassān 86.
 AL-ĠASSANĪ 12, 28, 299.
 GATEAU, A. 11.
Ġawšan 200.
 GAYANGOS, P. de 11, 12, 14, 21, 28, 53, 55, 65, 67, 71, 100, 101, 112-114, 259, 267, 268, 271, 272, 275.
al-Ġayrān/al-Ġīrān 223, 224.
 Gelida/*Ġallital/Gellital/Gellito* 62, 124.
 Gemenells, coll de 123.
 Ġènova 85.
 Germània 179.
Gesta Comitum Barcinonensium 275.
ġibāl al-Sīrṭānts/ġibāl al-Sīrṭāniyyīn 65. v. *s.br.ṭāniyyūn*
 Gibraltar 116, 121.
 GIL PÉREZ 13.
 Ginestar 66, 121.
 GIRALT, J. 197, 213, 233.
 GIRÓ, P. 124.
 Girona (*Ġarunda*) 41, 42, 53, 63, 110, 150-152, 157-159, 172, 244, 257, 258, 262, 283, 284, 291, 292, 318.
 Godall 111.
 Gog i Magog (*Ya'ġūġ wa Ma'ġūġ*) 81.
 Golmés 70.
 GONZÁLEZ PALENCIA, A. 23.
 GORT, E. 123.
 Gotmar (*Ġudmār*) 172, 201, 257, 258, 262.

- gots (*qūt*) 78, 136.
 Granada (*Garnāta*) 10, 26, 33, 53.
 Granadella, La 124.
 GRANJA, F. de la 17, 29, 35, 78, 79, 117, 147, 150, 151, 156, 162-164, 168-171, 175, 176, 183, 186, 187, 189, 190, 193-195, 200, 206, 209, 215, 216, 221, 222, 226, 227, 233, 234, 237-239, 242, 253, 254, 259, 265, 270, 292.
 Granyanella 125.
 Graus 311.
 Guadalajara 186, 238, 286.
 Guadalmellato 303, 314.
 Guadalquivir 278, 314, 320.
 Guadamir, bisbe o abat 262.
 Guadiaro (*Wādī Āru*) 320, 321.
 GUAL CAMARENA, M. 71.
 Gualter 223.
 Guàrdia (*Wadīna*) 265.
 Guerau Ponç II de Cabrera 114.
 Ğudda 74.
 Gui de Toscana (*Kilduh/Kilda*) 272.
 GUICHARD, P. 76, 78, 153, 256.
Guidonis Geographica 116.
 Guifré Borrell 212, 256.
 Guifré de Cerdanya 312.
 Guifré el Pilós 46, 92, 199, 211-212, 278.
 Guillem d'Aquitània 159.
 Guillem II de Tolosa (*Gulyālim b. Barnāt b. Gulyālim*) 42, 43, 168, 177-179.
 Guillemó 43.
 Guitard, vescomte de Barcelona (*Ġītār*) 278, 279, 283, 284, 318.
 Gumbau, vescomte de Barcelona 278.
 Gundisalv 283, 284.
 Gutur (*Ġūytūr*) 205.
 Habbān (*sic*, per Ḥayyān) b. Abī Ġabala al-Qurašī 92.
Ḥadīṯ al-Imāma wa l-siyāsa 128.
 HADJ-SADOQ, M. 19.
 AL-ḤAĠĠĪ, °A. °A. 17, 18, 270, 271, 283, 284.
 al-Ḥakam I 24, 36, 42, 160-172.
 al-Ḥakam II 14, 15, 17, 37, 47, 226, 257, 258, 274-288.
 Ḥalaf b. Zuhrī 208.
 Ḥalaf b. Rāšid 42, 162, 165, 167-169, 193.
 ḤALAF 20.
 Ḥanaš b. °Abd Allāh 129.
 Ḥanaš al-Šan°ānī 130.
 Ḥārīt b. Bazī° 173, 174.
 HĀRŪN, °A. S. M. 16.
al-Ḥaša 168.
 Ḥasaniyūn Qurašiyūn 285.
 Ḥasdāy b. Ishāq al-Isrā'īlī b. Šaprūt 46, 255-257, 259, 261.
 Hāšim b. °Abd al-°Azīz al-Ḥālidī 185, 191, 195, 198-201, 209.
 Hāšim b. Muḥammad al-Anqar b. °Abd al-Raḥmān b. °Abd al-°Azīz al-Tuġībī 236, 239.
 Hāšim b. Muḥammad b. Hāšim al-Tuġībī 287.
 Ḥawšab b. al-Qādī 200.
 Ḥawšab b. Salama 200.
 Haytam b. °Ubayd al-Kilābī 136-138.
 Ḥazar b. Mu'min 173.

- Hèrcules (*Hiraqliš*) 101.
 HERNÁNDEZ JUBERÍAS, J. 88, 101, 107, 128.
 HERNÁNDEZ GIMÉNEZ, F. 57, 58, 60-62, 64, 98, 111, 124, 182, 305, 311.
 Herstal 161.
 Hilāl al-Šābi' 254.
 AL-ḤIMYARĪ 18, 25, 54, 68, 71, 80, 83, 84, 88, 100, 105, 111, 208, 267.
 HINZ, W. 34.
 Hišām I 36, 41, 100, 149, 153-159.
 Hišām II b. al-Ḥakam al-Mu'ayyad 17, 37, 314, 319.
 Hišām b. °Abd al-Malik califa de Damasc 214.
 Hišām b. Muḥammad b. °Utmān 278-282.
 Hišām b. Sulaymān al-Rašīd 314.
 Hispània (*Išbāniya*) 4, 9, 14, 21, 39, 40, 53-55, 77, 82, 127, 128, 161.
 hispans (*al-ašbān*) 81.
 HOENERBARCH, W. 26.
 hongaresos (*al-turk*) 264-268.
 HOPKINS, J. F. P. 10, 206.
 Horta de Sant Joan (*W.rtaḥ*) 116, 123.
 Ḥudayfa b. al-Aḥwaš al-Qaysī 137.
 Hoz de Barbastro 168.
 Ḥudayl b. Hāšim b. Muḥammad al-Anqar al-Tuġībī 270, 276.
Hudele rege 270.
 Huerta del Vero 169.
 Hug (*Unġuh/Ūquh*) 256, 271.
 HUICI, A. 21, 60, 64, 141, 293.
 AL-ḤUMAYDĪ 18, 139, 204, 218, 221, 263, 314.
 Ḥurāsān 13, 94.
 al-Ḥurr 128, 134.
 Ḥusayn b. Yaḥyà al-Anšārī 148-150.
 AL-ḤUSAYNĪ, °A. 20, 23.
 Ibars de Noguera 114.
 IBN AL-ABBĀR 23, 135, 295, 314.
 IBN °ABD AL-ḤAKAM 11, 21.
 IBN °ABD RABBIHI 13.
 Ibn Abī °Amir v. Almansor
 IBN ABĪ L-FAYYĀD 16.
 Ibn Abī Randaqa v. Abū Bakr al-Ṭurtūšī.
 Ibn Adfūns (*sic*, per catalans) 318, 322.
 IBN °ARABĪ 22, 271.
 IBN AL-ATĪR 6, 22, 43, 138, 148-150, 154, 161, 196, 200, 249.
 IBN BAŠKUWĀL 20, 23.
 IBN BASSĀM 17, 19, 47.
 Ibn Dakwān 321.
 IBN DARRĀĠ AL-QAṢṢALLĪ 292, 304, 318.
 Ibn al-Faqīh 98.
 IBN AL-FARADĪ 15, 16, 21, 91, 92, 204, 218, 221, 237, 249, 307.
 IBN ĠĀLIB 19, 30, 105.
 Ibn Ġawšan 281.
 IBN ḤALDŪN 26, 43, 47, 91, 100, 118, 270.
 IBN ḤĀRIT AL-ḤUŠANĪ 14,

263.
 IBN AL-HAṬĪB 17, 26, 27, 291, 311.
 IBN ḤAWQAL 10, 15, 55, 233.
 IBN ḤAYYĀN 16, 17, 19, 29, 37, 43-47, 64, 91, 96, 160, 166, 200, 251, 270, 271, 294, 297, 302, 309, 310, 314, 321.
 IBN ḤAZM 15, 16, 42, 118, 304.
 IBN AL-ḤURRĀDĀDBIH 13.
 IBN ʿIDĀRĪ 15, 24, 46-48, 60, 137-139, 146, 150, 153, 156, 157, 161, 171, 175, 179, 181-184, 191, 200, 202, 203, 213, 276, 300, 308, 312.
 IBN AL-KARDABŪS 21, 23.
 Ibn Maslama 315.
 Ibn al-Muǧallis 162.
 IBN QUTAYBA 11.
 IBN AL-QŪṬIYYA 14, 81, 157.
 IBN AL-ŠABBĀṬ 21, 23.
 IBN SAʿĪD AL-MAGRIBĪ 24, 64, 109, 259.
 Ibn Umayya b. ʿAbd al-Malik b. Qaṭan 142.
 IBN AL-YASAʿ 64, 98.
 Ibn Zarb 106.
 Ibn Zaydān 103, 104.
 IBRĀHĪM, ʿABD AL-RASŪL 27.
 Ibrāhīm b. ʿAlī b. Tāšufīn 99.
 Ibrāhīm b. al-Qāsim 320.
 Ibrāhīm b. ʿAbd al-Raḥmān al-Baǧǧānī 255.
 Ibrāhīm b. Yaʿqub al-Isrāʿīlī al-Ṭurṭūšī 83.
 AL-IDRĪSĪ 19, 38, 39, 45, 54, 59, 104, 107, 111, 121, 123-125, 315.
 Iemen 76.
 iemenís 154.
 ifranġ v. francs.
 Ifranġa 10, 40, 54, 58, 75, 82, 84, 89, 90, 103, 129, 131, 139, 158, 177, 178, 181-183, 202, 203, 242, 266, 269, 272, 315. v. francs.
 Ifrīqiyya 92, 131, 137, 138, 140.
 IGLÉSIES I SANTASUSAGNA 123.
 IḤSĀN ʿABBĀS 19, 25, 28.
 Índia 74.
 Ingobert 171.
 Iñigo Arista 177.
 Irlanda (*Irlanda*) 68.
 IRVING, W. 33.
 Isarn de Ribagorça 219, 304.
 Işbahān 53, 71.
al-isbān 52, 71.
 Isidoro de Sevilla 34.
 Ismāʿīl b. Furtun b. Mūsā b. Qasi 79.
 ʿIsmāʿīl b. Mūsā b. Mūsā b. Qasī 79, 186, 187, 190, 192, 195-198, 206, 207.
 AL-IŞTAHRĪ 55, 86.
 Itàlia 271.
 ʿIZZAT AL-AṬṬĀR 15.
 Jaca (*Ġāqa*) 52, 61, 67, 111, 168.
 Jaén 94, 214.
 Jaganta 153.
 Jánovas 310.
 JAUBERT, A. 61, 72.
 Jerusalem 6, 128.

cura! pāf. 22 és al final

- LLADONOSA, J. 233.
Llaguarres 114.
Llastres, riu 122.
Lleida (*Lārīda*) *Lerida* 6-9, 29, 37, 38, 46, 58, 68-70, 88, 93-97, 103, 110-112, 115, 117, 119, 120, 122, 123, 184, 197-199, 204, 205-207, 213, 218, 220, 227, 233, 234, 236-239, 246, 247, 250, 259, 264-266, 270, 275, 282, 283, 286, 287, 303, 307-309.
Lleó 43, 233, 276.
lleonesos 248.
Llinars del Vallès 292.
Llinars de l'Aiguadora 169.
Llítera, La 38, 80, 122.
Llívia 138.
Llobregat (*Runliqāṭū*) 59, 64, 116, 246.
LLOBREGAT, E. A. 116.
Llop, fill de Borrell II ? (*Falubbu/Fulubbu/B.l.bu*) 299, 300.
Llorenç de Montgai (*Lūrinīs*) 114, 237.
LLUCH, R. 243, 275.
Lluís el Pietós (*Ludwīq b. Qārlū*) 171, 172, 177, 179, 201, 202.
Lluís d'Ultramar 262.
Logroño 61, 291.
Loja 108.
lombards (*al-nūkubard*) 81.
Lombardia (*Unkubarda*) 82.
longobards (*al-lūbardīyyūn*) 55, 73.
Lonibras/Lorivas/Louribas 114.
Lorca 246, 295.
- LÓPEZ, A.C. 15.
Lo Ribàs 114.
Lotari 292.
Lubb (Llop o Llobet, fill de Borrell II ?) 299.
Lubb b. Mūsà b. Mūsà b. Qasī 174, 186, 187, 190, 235.
Lubb b. Mūsà b. Furtun b. Mūsà b. Furtun b. Qasī 79, 185, 186.
Lubb b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà 80, 187.
Lubb b. Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà b. Qasī 80, 187, 213-216, 218.
Lubb b. Muṭarrif b. Qasi 79.
Lubb b. Zakariyyā b. °Amrūs 183, 184.
Luca 125.
M.dğār 169.
M.ḥālš 122.
M.ğ.rāwa 107.
al-M.nād/al-Manār/al-Nayār/Alfaro ? 60.
M.r.m.riyal/Ma.r.m.rīra 39, 111.
AL-MA°AFIRĪ 15.
Maçanet (*Massanīt*) 244.
MACHADO, O. 26, 273, 277.
MADELUNG, W. 32.
Madīnat al-Zahrā' 247, 253, 254, 279-282, 284, 285, 287.
MADOZ, P. 73, 120, 218.
Madrid 5.
Mafāḥir al-barbar 301.
magiars 81.
Magreb (*al-Mağrib*) 71, 73, 109, 141, 167, 300.
mağūs 158, 182, 183, 186, 258, 267, 270.

- al-Mahdī, v. Muḥammad II.
- MAÍLLO SALGADO, F. 21, 25, 35.
- MAKKĪ, M. °A. 11, 16, 17, 77, 139, 148, 177, 183, 210, 211, 262, 292, 301, 304, 318.
- Málaga 116.
- Mālik 167.
- Mallorca (*Mayūriqa*) 42, 53, 54, 56, 64, 91, 208, 240, 243, 269, 293, 316.
- Mama Castro/Mame castri/Mamma Castri/castro de Mamagastro* 234.
- Ma'n b. °Abd al-°Azīz al-Tuġībī 286, 287.
- Mangas* 303.
- Manresa 212, 301.
- mansio Lubricatum/Rubricatum* 116.
- al-Manšūr b. Abī °Āmir, v. Almansor
- MANZANO, E. 30, 37, 40, 100, 112, 142, 143, 145, 155, 166, 168, 170, 171, 179, 183, 187, 189, 192, 194, 204, 207, 221, 226, 233, 239, 259, 260, 271, 286.
- AL-MAQQARĪ 22, 27, 43, 48, 53, 64, 91, 92, 105, 137-139, 157, 160, 171, 175, 309, 318, 322.
- mar dels anglesos (*al-baḥr al-Inqlīšīn*) 54, 55, 61.
- mar Negre (*Nīṭas/Bunṭus*) 267.
- Maresme 245.
- Margūyuš* 60.
- Maria (*al-Mariyya*) 259, 260, 270.
- MARÍN, M. 35, 131, 204, 221, 249.
- MARQUET, L. 34.
- Marraqueix 21.
- Marsella/*Massilia* 244, 269.
- MARTÍ I GADEA, J. 9.
- MARTÍ, R. 34, 62, 121, 122, 125, 169, 196, 197, 199, 210, 212, 222-224, 229, 266, 268, 276, 278, 298.
- MARTÍN DUQUE 29, 311.
- MARTÍNEZ ANTUÑA, M. 16, 212, 303.
- MARTÍNEZ I TOMÀS, J. 122.
- Martorell 60, 62.
- Martronia/Mastronia/Matramaca/Matronia/Maytronia* 118.
- MARUGÁN GÜÉMEZ, M. 257.
- Mas d'en Sívil 111.
- Mascançà (*Faḥṣ Maškīġān*) 70, 96.
- Masdenverge 118.
- Mas°ūd b. °Amrūs b. °Umar b. °Amrūs 46, 193, 204.
- AL-MAS°ÜDĪ 14, 53.
- Mašīniya* 269.
- Masquefa 124.
- Massalucà 124.
- MASSIGNON, L. 108.
- MASSIP, J. 120.
- MASSÓ I TORRENTS, J. 275.
- M a t a r r a n y a* (*M.r.m.riya/Ma.r.m.rīra*) 39, 111, 118.
- Maṭrūḥ b. Sulaymān b. Yaḡzān al-°Arābī 148, 155-157, 170.
- Maya 62.
- Mazayr/Nazayr* 101.
- Mazinece/Minece/Miqueza/Vicue*

- ça 67.
 Medina 53, 74, 139.
 Medinaceli (*Madīnat Sālim*) 112, 269, 295, 310, 316, 317.
 Mediterrani (*baħr al-šāmī/baħr al-šarqī/baħr al-mužlim/baħr al-ğarbī/baħr al-Zuqāq*) 16, 37, 54-57, 59, 60, 63, 65, 72, 198, 103-105, 109, 117, 188, 266, 268, 271.
 Meià (*Madanīš*) 47, 303, 305.
 Menorca (*Minūriqa*) 53, 54, 56, 64, 293.
 Mequinensa (*Miknāsa*) 39, 65, 67, 69, 96, 111, 116, 119-121.
 Mèrida (*Mārīda*) 46, 53, 177, 204, 205, 218, 238.
 Merli 311.
 Mesina 269.
 MEZ, A. 83.
 MICÓ I MILLAN, J. 276.
 Miknāsa 256.
 MILLÀS I VALLICROSA, J. M^a 4, 6, 8, 10-16, 18, 19, 21, 22, 24-27, 35, 36, 39, 40, 42-46, 58, 75, 76, 80, 86, 91, 92, 97, 98, 100, 101, 127-140, 142, 143, 145-151, 155-161, 166, 171-173, 175, 178, 181-189, 191, 195-202, 206, 208, 210-213, 217-224, 236, 248, 252, 257, 258, 264, 272, 276-278, 283, 284, 286, 289, 296.
 MILLER, K. 125.
 MIQUEL, A. 9, 31, 75.
 MIRAVAL, R. 171, 249, 275.
 Miravet (*Mirabīʿ*) 122, 123.
 Miró Bonfill 278, 283.
 Miró 47, 257, 272-274, 277, 278, 301.
 Miškār 146.
 MIZAL, J. A. 20, 125.
 Mocoues/Monçon 113.
 Mola de Baro 218, 219.
 Molina de Aragón (*Malyāna*) 112.
 MOLINA, L. 14, 18, 19, 27, 160, 289-291, 293, 301.
 MOLINA LÓPEZ, E. 17, 35, 230, 246, 297.
 Mollerusa 70.
 MONREAL TEJADA, L. 72.
 Mont Far (*Munt Farīq*) 292.
 Mont-ras (*al-Ġabal al-Ağrad*) 245, 246.
 Montassó/Montessor 114.
 Monte de las Piedras 113.
 Montgó 116.
 Montjuic 58.
 Montmagastre/Montmegastre (*Mumaqaşr*) 47, 234, 304, 305, 317.
 Montpedrós (*Munt Biṛawş*) 113, 221.
 Montpellier 245.
 Montsant 123.
 Montsó (*Munt Şün*) 38, 46, 97, 113, 122, 186, 187, 192, 199, 205, 206, 211, 220, 227, 228, 231, 237, 283, 287, 304.
 Monzalbarba (*Manzil ...*) 156.
 Mora [de Peralta de la Sal] (*Mūla*) 218, 219, 234.
 Móra, punta de la 121.
 MORÁN I OCERINJÁUREGUI, J. 44, 124, 257.
 Morella (*Mawrāla*) 39, 116, 118, 119, 123.

- Morvedre 42, 122.
 Mosul 22, 55.
 mudarís 78, 79.
 Muez 232.
 Muġīt b. al-Ḥarīt b. al-
 Ḥuwayrīt b. Ġabala b. al-
 Ayham 157.
 Muḥammad I 5, 10, 17, 36, 44-
 46, 79, 176, 177, 179, 181-203,
 205, 209, 321.
 Muḥammad II 314-322.
 Muḥammad b. ʿAbd Allāh b.
 Abī ʿĪsà 255.
 Mūḥammad b. ʿAbd Allāh al-
 Ašġaʿī 137.
 Muḥammad b. ʿAbd Allāh b.
 Ḥudayr 240, 242.
 Muḥammad b. ʿAbd Allāh b.
 Muḥammad b. Lubb 80, 228.
 Muḥammad b. ʿAbd al-Malik b.
 ʿAbd Allāh b. Šabrīt al-Tawīl
 46, 204, 207, 211, 215, 216,
 219-224, 226, 227.
 Muḥammad b. Abī ʿĀmir v.
 Almansor.
 Muḥammad b. Aflaḥ 279.
 Muḥammad b. Ġahwar 194.
 Muḥammad b. Aḥmad b. Ḥalaf
 b. al-Ḥaġġ 166.
 Muḥammad al-Anqar b. ʿAbd
 al-Raḥmān b. ʿAbd al-ʿAzīz al-
 Tuġībī 209, 220, 227-233, 235,
 240, 242, 247, 249, 250, 260-
 264.
 Muḥammad b. Hišām b. ʿAbd
 al-Ġabbār b. ʿAbd al-Raḥmān
 al-Nāšir v. Muḥammad II.
 Muḥammad b. Ismāʿīl b. Mūsà
 b. Mūsà b. Qasi 79.
 Muḥammad b. Lubb b. Mūsà b.
 Mūsà b. Qasī 189, 190, 196-201,
 206, 207, 209, 210, 214-216,
 227, 228, 232, 233, 236-238.
 MUHAMMAD B. MŪSÀ AL-
 RĀZĪ 12.
 MUHAMMAD B. MUZAYN
 12.
 Muhammad b. Rizq al-Ġaʿfarī
 282, 283.
 Muhammad b. Rumāhis 258,
 259, 269.
 Muhammad b. ʿUbayd Allāh b.
 al-Ḥabhāb 137.
 Muhammad b. Yaḥyà 173.
 Muhammad b. Yaḥyà b. Ḥālid
 176.
 Muhammad b. Waddāḥ 148.
 Muhammad b. Wuhayb 187.
 muladís 78-80, 171.
 MUNDÓ, M. 312.
 al-Mundir, emir 36, 46, 191,
 194-197, 204, 205.
 Mundir b. Saʿīd al-Ballūtī 262-
 264.
 MUNĠĪ AL-KAʿBĪ 18.
 MUʿNIS, Ḥ. 23, 27, 89, 166.
 Muñones (*Qaṣr Mūniš*) 163.
Munt B.līq 291, 292.
 muntanya del Port (*ġabal al-Burt*)
 58, 59.
 Muntanya de les Pedres (*Ġabal
 al-Ḥiġāra*) 221.
 Munūsa 138.
 AL-MUQADDASĪ o AL-
 MAQDISĪ 6.
 al-Muqtadir bi-llāh, califa de
 Bagdad 254.
Murbāṭar/Murbīt/Murbīṭar

- (Morvedre) 153.
Múrcia 22, 35, 111, 293-295.
Murus veterus 153.
MŪSÀ 18.
Mūsà b. Furtūn b. Mūsà b.
Mūsà b. Qasī 79, 154.
Mūsà b. Fuṭays 210.
Mūsà b. Galindo 183, 184.
Mūsà b. Ġarsiyya b. Qasī 79.
Mūsà b. Ismāʿīl b. Mūsà b.
Mūsà b. Qasī 79.
Mūsà b. Muḥammad b. Ilyās
241, 247.
Mūsà b. Muḥammad al-Ṭawīl
264.
Mūsà b. Mūsà b. Furtūn b.
Mūsà b. Qasī 79, 173-176, 181,
186, 190, 207, 235.
Mūsà b. Nuṣayr 36, 39, 40, 58,
80, 92, 98, 101, 127-133, 136.
Muṣāra de Còrdova 282.
al-Muʿtamid 13.
al-Muṭarrif b. ʿAbd al-Raḥmān
b. al-Ḥakam 174.
Muṭarrif b. Mundir al-Tuġībī
249.
Muṭarrif b. Mūsà b. Furtūn b.
Qasī 79, 165, 186-189, 191,
192, 207.
Muṭarrif b. Nuṣayr 183.
Mušhir b. Hilāl al-Quḍāʿī 147.
- Nájera (*Nāġira/Nayāra/Taġāra*)
57, 60, 79, 111, 205, 291.
Nàpols 256.
Narbona (*Arbūna*) 38-42, 52, 53,
56, 59, 63, 68, 76, 85, 96-98,
100, 101, 117, 127, 128, 131,
133, 135, 136, 140, 142, 157-
159, 173, 175.
Narbonesa 64.
al-naṣārà v. cristians.
Navarra (*Nabāra/bilād Ibn*
Šāngū) 57, 110, 149, 183, 292.
Navès 212.
Néguev 103.
Niça 42.
Niebla 102.
Nimes 135.
Nocelles 311.
Noguera, riu 47, 223.
Noguera Ribagorçana 67, 112,
115.
NOLLA I BRUFAU, J. M^a 55,
63.
normands (*maġūs/pagans*) 182-
186.
Novella 70.
Nuʿaym b. ʿAbd al-ʿAbd Raḥmān
b. Muʿāwiya 135.
Nuño fill de Gundisalv (*Nūnū b.*
Gundišalb) 283, 284.
AL-NUWAYRĪ 6, 25, 48, 146,
150, 153, 156, 157, 161, 173,
175, 196, 197.
- OCAÑA, M. 37, 270.
Oca (*Awqa*) 111.
Òdena (*Wuṭina*) 291, 292.
Odera/Ora 212.
Oliola 222.
OLIVER ASÍN, J. 12, 169, 291.
Oliveres, districte de les 39, 111,
Oman 74.
Ordal 124.
Ordoni de Lleó (*Urdūni*) 233,
271.
Orella/Ozella 123.

- Orés (*Warša*) 259, 270.
 Oria (*Awriyya*) banū Qasī 79.
 Oriola (*.ryūlah*) 182, 293.
 Orpesa 122.
 Òs de Balaguer 114.
 Osca (*Wašqa*) 29, 38, 40, 46, 52, 61, 78, 79, 95, 110-112, 119, 122, 145, 155, 160-164, 168, 183, 184, 186-191, 193, 194, 204, 207, 211, 215, 216, 221, 222, 226-228, 231, 237, 239-242, 264, 265, 275, 295, 310.
 Osma (*Waḥšamah*) 232, 240.
 Osona 43, 175, 268.
 Otó, bisbe de Girona 318, 320.
 Otó I (*Hütü*) 271, 272.
 Otó II (*Hütü*) 283, 284.
 Otó de Narbona 256.
 Ourosso 259.
 Ovarra 239.
- pagans 258 v. *mağūs*.
 PAGÈS I PARETAS, M. 124.
 Palafrugell 244.
 Palamós 244.
 Palau d'Anglesola 70.
 Pallars (*Balyāriš*) 46, 67, 110, 149, 162, 168, 169, 192, 200, 218, 219, 221, 222, 231, 242, 300, 301, 312.
 PALLÍ, F. 62.
 Palos 110.
 Pals 243-245.
Palus Maeotis 267.
 Pamplona (*Bambalūna*) 45, 79, 111, 165, 170, 171, 174-176, 183, 187, 188, 191, 194, 233, 235-237, 250, 252, 289-302, 310.
 Pàndols, serra de 122.
 París (*Barīzah*) 82.
 Paulo/Paulus (*B.wluh*) 245.
 Pavia 271.
 Paüls 122.
 PAZ Y MELIÀ, A. 271.
 Pechina (*al-Bağgāna*) 37, 46, 74, 208, 240, 258.
Pedro/Perun 113.
Pedrosa 112.
 Pedroches, Los 255, 263.
 PELLA I FORGAS, J. 245.
 PELLAT, C. 6, 14.
 Penedès 62, 125, 265, 276, 296.
Penines/Prinetis/Pri...tis/dos Portos v. Pirineu.
 Península Ibèrica 4, 37, 56, 59, 64, 89, 101, 136.
 Peníscola (*Baniškula*) 39, 116, 119, 122.
 Penya dels Corbs (*Šaḥrat al-ğirbān*) 169.
 Peralta de la Sal 113.
 Pere el Cerimoniós 91.
 PÉRÈS, E. 28.
 PÉREZ DE URBEL, J. 311.
 PERICOT, L. 54, 63.
 PETIT, R. 113-115.
 PEZZI, E. 17.
Pilares 67.
 Pilzà 114, 115.
 Pinell de Brai 122.
 Pipí (*Bībīn*) 160, 172.
 Pipí II d'Aquitània 179.
 Pirineu/Pirineus (*ğabal al-Burt/al-Burtāt/ğabal al-Birīniyu h / ğibāl Akarğiyüş/Aṭarğiyüş/Atrīğarš*)

- 34, 38, 43, 45, 54, 56, 57, 58,
60, 61, 64, 66, 67, 71, 89, 92,
111, 121, 124, 175, 185, 252,
267, 271.
- PITA, R. 114, 233, 237, 286,
311.
- PITARCH I LÓPEZ, J. 111.
Plana, La 39.
Poitiers 138, 139.
Poitou (*bilād Bīṭū*) 61.
Pompeu 54, 55.
- PONS BOIGUES, F. 149.
- PONSICH, P. 86, 212.
- Pont de Suert 122.
- Porquera ? 85.
- Portell, coll del 124.
- Portes, les/*portus* v. Pirineu.
Els Ports, districte 39.
*portu Cisere/Cisereus/porz de
Sizer (Šīzarū)* 62.
*Portus Asperi/porz d'Aspre
(Ašbara)* 62.
Portus Veneris 54.
Portvendres 54, 55.
- POVEDA, A. 116.
- Prat de la Guàrdia 123.
- Praga 74.
- Provença 243, 271.
- Ptolemeu (*Baṭlamiyūs*) 58, 116.
- PUIGVERT, X. 233.
- Punta Aspera/Pointe Ragueuse
245.
- Purroi 113.
- Q.ṭ.riyya* 275.
Q.ṭāḡ.na 198.
Q.yṭ.na 269.
Qabāls/M.nāls/Fāl.š 122.
al-Qabṭīl 110.
- Qaṭan b. ʿAbd al-Malik b.
Qaṭan 142.
- AL-QALQAŠANDĪ 26, 91.
Qantīš/Qantīš 314, 315.
Qasṭilya 291.
Qasī/Cassius 78.
- Qāsim b. Ḥalaf b. Fath b. ʿAbd
Allāh b. Ġubayr
Qāsim b. Muḥammad b. Ṭumlus
279.
Qāsim b. Raḥīq 247, 250.
Qasṭīla 303.
Qasṭīliya 291.
al-Qayrawān 14, 137.
- AL-QAZWĪNĪ 17, 23, 83.
al-Qilāʿ 65, 198, 217, 250.
al-Qulzum, mar 74.
Qurayš 85.
al-Quṣbī 178.
Quṭūbiya 275.
- Rabīʿ b. Zayd 272.
- RADHI, M. B. Ḥ. 303, 311.
Rahal Alubrecati 116.
Raimon de Pallars 199, 238.
Rallui 311.
Ramir de Lleó (*Rudmīr*) 80, 247,
249, 261.
Ramon Berenguer I el Vell 89,
90.
Ramon Berenguer IV 167.
Ramon Borrell I 299, 300, 312,
318, 319.
- RAQĪQ AL-QAYRAWĀNĪ 18.
*Rasā'il Iḥwān al-Šafā' wa-ḥillān
al-wafā'* 55.
Rašīq al-Bargawātī 286, 287.
Rasquera 66, 121.
Raydān 195.

- AL-RĀZĪ 12, 16-18, 22, 28-30, 37-38, 64, 100, 102, 132, 135, 150, 160, 188, 193, 202, 204, 206, 208, 209-211, 213, 228, 230, 259.
 Recemundus, bisbe 272.
 Reims 258.
 REINAUD, M. 57, 84-86, 97, 132.
 Remigi bisbe 258.
 Ribargorça 38, 47, 168, 301, 311, 312, 317.
 Ribera, La 149.
 Ribera d'Ebre 66, 122.
 RIBERA, J. 14, 21, 28.
 Ribes, vall de 175.
 RICÉ, P. 202.
 riera del Comte 121.
 RIERA I SANS, J. 65.
 Rioja, La 149, 291.
 RIQUER, M. de 58, 62, 104.
 Riquilda (*Marikilla bint Burrīl*) 256, 268.
 riu Sec 121.
 RIU I RIU, M. 212.
 Riubregós, vall de 312.
 RIUS SERRA, J. 307.
 RIUS I PINIÉS, M. 129.
 Robres (*Rubriš*) 164.
 Roda d'Isàvena (*Rūta*) 196, 221, 229, 311.
 Roderic (*Ludrīq*) 53, 127.
 Rodes, illa de 82.
 RODRÍGUEZ LOZANO, J. A. 22, 88, 213, 235.
 Roerga 159, 299.
 Roine 140, 141.
 ROLDÁN, F. 23.
 ROLDÁN, J. M^a 116.
 Roma (*Rūmiyya/Rūmiya al-Kubrā*) 55, 58, 73, 202, 203, 252, 270, 289, 296.
 Romano Lecapeno 269.
 ROMANO, D. 257.
 ROMERO 5.
 ROMÉY 48.
 Roncesvalles 62, 148.
 Ronda 320.
 ROSENTHAL, F. 34.
 Rota 99.
 ROVIRA, M. 293, 295.
 ROVIRA I VIRGILI, A. 5, 48, 178, 212, 277, 278, 283, 318.
 Rovirans 294.
 RUBIERA MATA, Mª J. 122, 128.
 Rueda de Jalón (*Rūta*) 122, 196, 197, 200, 229, 239, 241.
 RUF, Mª A. 223.
 RUIZ ASENSIO, J. M. 292.
al-rūm, v. cristians i bizantins
 RUŠDI AL-ĤAKĪM 14.
 russos (*al-rūs*) 267.
 S.ġā (variants *Š.n.ĥīq* i *S.nĥīn*)
 riu de Narbona 68.
s.br.ṭāniyyūn, *š.rṭānīs*,
S.rṭāniya, *Š.rṭāniya*, *s.rṭāniyyūn*
 34, 42, 43, 45, 157-159, 173,
 175, 185, 194, 250, 265.
 SAAVEDRA, E. 26, 61, 72, 86,
 113, 118, 286.
 Sabiñánigo 311.
 al-Šabrānī 100.
 Šabrīṭ 41, 150-152.
 Saʿd b. Muʿād 306.
 Saʿd b. ʿUbāda 153.
 Saʿdūn al-Ruʿaynī 166.

- Saganta 153.
 Sagunt 153.
 Sahl b. Asīd 269.
Sahla 111.
 Saḥnūn al-Tanūḥī 167.
 Sahún 153.
 Saʿīd b. Ismāʿil b. Mūsā b. Mūsā b. Qasī 79.
 Saʿīd b. Yūnus b. Saʿdīl 240.
 Saʿīd b. al-Ḥusayn b. Yaḥyā al-Anṣārī 41, 149, 153.
 Saʿīd b. ʿAbd al-Raʿūf 241.
 Saʿīd b. Mūsā b. Mḥṣ ? al-Ġassānī 303.
 Saʿīd b. Yaḥyā al-Ḥaššāb 237.
 Saʿīd b. Faġlūn 91.
 SAʿĪD AL-ʿURYĀN 21.
 Salelles, temple de 61.
 Salomó 39, 128, 129, 133.
 Salomó d'Urgell-Cerdanya 44.
 Salou 121, 122, 125.
 SALRACH, J. M^a 10, 43.
 Salses (*.ālš* ?) 243.
 Samarra 13.
 al-Samḥ b. Malik al-Hawlāni 39, 128, 131, 134, 135, 139.
 Sambroca, riu 63.
 San Adrián de la Palma 174, 175.
 San Esteban de Gormaz 230, 232.
 San Juan de Matidero 311.
 San Juan de Pano 310.
 San Juan de la Peña 311.
 San Juan de Toledo de la Nata 311.
 San Victorián 311.
 Saṅç Garcia de Castella 303, 304, 313, 318, 319.
 Saṅç Garcés I de Pamplona 219, 231, 233.
 Saṅç Garcés II de Pamplona 291.
 Saṅç de Pamplona 187, 188, 288.
 Saṅç Ramíres 97.
 SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. 13, 19, 22, 28, 40, 101, 128, 130, 158, 182, 199, 267.
 SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M. 17, 258, 259, 269, 293, 294, 297.
 Saṅçol 291.
 Sangüesa (*Šankisa*) 288.
 SANPERE I MIQUEL, S. 48, 313, 318.
Šant B. lb. q/Šant B. līq 292, 293.
 Sant Benet de Bages 292, 312.
 Sant Carles de la Ràpita (*rābita Kaštālī/Kaškay*) 98, 111, 122.
 Sant Cugat del Vallès 111, 257, 262, 292, 320.
 Sant Esteve de Llitera 115.
 Sant Feliu de Guíxols 244.
 Sant Jaume de Compostela (*kanīsa Šant Yāqūb*) 33, 55, 298.
 Sant Jaume dels Domenys 124.
 Sant Joan ? (*Šant Yuwāniš*) 310.
 Sant Julià de Ramis 244.
 Sant Pau de Fontclara 245.
 Santpedor 212.
 Sant Pol de Mar 245.
 Sant Pere de Rodes 55.
 Sant Salvador de Montpedrós 221.
 Sant Vicenç de Calders 124, 125.
 Sant Vicenç dels Horts 124, 125.
Šant Yuwāniš 310.
 Santa Inés (*Burtyāqa*) 57.
 Santarem 249.
 AL-ŠAQUNDĪ 22.

- ŠAQŪR, °ABD AL-SALĀM 26, 296.
- Saragossa (*Saraqusta*) 38, 46, 52, 53, 58, 69, 76, 79, 88, 91, 96, 100, 110-112, 117, 118, 121, 122, 124, 129, 141-143, 145-150, 155-157, 161, 162, 169, 170, 174, 179, 181, 182, 185-187, 189, 190, 191, 194, 195-201, 207, 209, 235-242, 247, 249-251, 282, 295, 301, 303, 310, 317.
- Sardenya 42, 86.
- Šārim b. °Abd Allāh b. Tamḥiṣ 180.
- Sarrià de Ter 245.
- Sarroca de Bellera 218.
- Savion* 115.
- Sayyida 192, 216.
- SCHULTEN, A. 54, 63.
- SECO DE LUCENA, L. 27, 290.
- Secunda 22.
- Segó, vall de (*Šaḡant* ?) 41, 153.
- Segre (*Šīqr*) 65, 67-70, 95, 113, 115, 123, 159, 223, 312.
- Segu(r) 153.
- Segura, vall del 295.
- Segura/Sigura* 67, 113.
- Seira 311.
- Selgua (*Šalqwah*) 163.
- Sella, temple de 61.
- Selvias* 67.
- SÉNAC, P. 30, 88, 97, 113, 114, 132, 213, 233, 298, 305, 311.
- Sendred (*Sandrīṭ/Sandariṭ*) 260-262.
- Septimània 41, 175.
- Sepúlveda 292, 293.
- Seu d'Urgell 223.
- Sevilla 14, 21, 33, 182, 186, 242.
- SEZGIN, F. 167.
- Sicília 91.
- SIDERSKY, D. 297.
- Sijan 98.
- SIMONET, F. J. 65.
- Sind 74.
- Sinhaḡa 118.
- Siracusa 107.
- Sirāḡ al-mulūk* 109.
- Síria 25, 78, 85.
- sirians 142.
- Siurana de Prades (*Šabrāna*) 71, 100, 104, 123.
- SLANE 18, 25, 26.
- Sobrarb 29, 30, 311, 312.
- SOBrequÉS I VIDAL, S. 9, 304, 313, 317, 318, 320.
- SOLDEVILA F. 48, 153.
- Somport 62.
- Soperuny 221.
- Sorba 212.
- Soria 60.
- Sorribas 114.
- SOURDEL, D. 31, 32, 35, 196.
- SOUTO, J. A. 53, 60, 61, 92, 100, 107, 112, 129, 171, 174-176, 182, 193, 196, 229, 237, 249, 259.
- SPIES, O. 16.
- Strata Ceretana* 223.
- SUBḤ, M. 16.
- Suissa 271.
- Sulaymān b. °Abd al-Malik 139.
- Sulaymān b. al-Ḥakam, v.
- Sulaymān b. al-Ḥakam b.

- Sulaymān b. ʿAbd al-Raḥmān al-Nāṣir
Sulaymān b. al-Ḥakam b. Sulaymān b. ʿAbd al-Raḥmān al-Nāṣir 313-320, 322.
Sulaymān al-Mustaʿīn bi-l-lāh, v. Sulaymān b. al-Ḥakam b. Sulaymān b. ʿAbd al-Raḥmān al-Nāṣir
Sulaymān b. Yaḳzān al-Kalbī al-ʿArābī 44, 145-149.
Sūli 61.
Sunifred d'Urgell-Cerdanya 175, 212, 257, 262.
Sunyer d'Empúries 46, 208.
Sunyer I del Pallars 286.
Sunyer de Barcelona (*Ṣunīr*) 212, 247, 249, 254, 255, 257, 260, 262, 268.
Šuraḥbīl b. Šaltān al-Zuwāḡī 156, 170.
Tāhir b. Ḥazm 213, 214.
Tajo 80, 295.
Taʿlaba b. Salāma 143.
Taʿlaba b. ʿUbayd Allāh al-Ġudāmī 147, 148.
Talavera 170.
Talūniya 117, 275.
Tamarit (*Ṭamrīḥ/Ṭamrīḥ*) 121, 124, 125.
Tamarit de Llitera 112.
Tammām b. ʿĀmr b. Aḥmad b. Ġālib b. Tammām b. ʿAlqama 40, 145.
Tāna 61.
Tanbit/Taubit/Trabique/Tuvichee 113.
Tànger 5, 131, 246.
Taqwīm al-buldān 109.
Tarascon 134.
Tarassona 40, 100, 111, 112, 145, 155, 156, 187, 198, 209, 241.
ṭarf al-Lūfah/al-Lawfah/al-Lūqah/al-Lawqah 121, 122.
ṭarf al-Qabīl 110.
Targios/al-Ṭarḡiyūs 60.
Tarif/Tarife/Tariphe/Taris 101.
Ṭarīf b. ʿĀmir al-Maʿāfirī 101.
Ṭāriq b. Ziyād 77, 101, 127, 128.
Tarraconense 41, 102.
TARRADA I MASANELL, J. 124.
Tarragona (*Tarrakūna*) 19, 38, 40, 46, 59, 64, 65, 70, 90, 95, 96, 100-105, 110-112, 115, 117-120, 121, 130, 248, 249, 266-268, 272, 273, 277, 278.
Tàrrega (*Ṭarrāya*) 44, 125, 182, 224.
al-Ṭawīl v. Muḥammad b. ʿAbd al-Malik b. ʿAbd Allāh b. Šabrīṭ.
Temple de Venus (*Haykal al-Zuhara*) 64, 61, 63, 89, 90.
Teodomir d'Oriola 293.
Ter, riu 175, 244, 245.
TERÉS, E. 16, 76, 79, 86
Terracium Castellum 182.
Terrassa (*Ṭarrāḡa*) 44, 182, 212, 224, 226.
Tigris 74.
Tivissa (*Tābisa/Yābisa*) 116, 123.
Tlemecen 27.
TO FIGUERAS, L. 202.
TODA, E. 123.

- Toledo 37, 127, 128, 161, 165, 170, 189, 214, 239, 242, 247, 260, 268, 314, 315, 317, 318.
Tolia 194.
Tolosa de Llenguadoc 68, 134, 139.
TONBERG, C. J. 22, 197.
Torà de Riubregós 312.
Tordera, riu 244.
Torre-serona 115.
Torreblanca (*Lubriqāt*) 38, 116, 123.
Torrent 122.
TORRES BALBÁS, L. 178.
TORREY 11.
Torroella de Montgrí 244.
Tortosa (*Turtūša*) 6, 8, 19, 38, 40, 42, 47, 52, 55, 57, 59, 64-66, 70-72, 77, 98, 100-102, 105-110, 116-123, 145, 153, 154, 156, 160, 165, 167, 171, 172, 179, 206, 207, 210, 213, 214, 217, 226, 236-241, 246, 247, 249, 251, 255, 258, 265, 266, 268, 270, 275, 278, 281, 285, 288, 293, 297, 314, 316.
El Toscar (*hišn T.škar*) 111.
Tours 139.
Trafalgar (*Ağarr*) 57.
Tragó 114.
Tudela (*Tuṭīla*) 38, 61, 78, 79, 100, 110-112, 122, 156, 170, 171, 173-177, 185-187, 189, 194, 198, 205, 209, 282, 303, 304.
Tudmīr 145, 146, 160, 182, 236, 239, 241, 285, 294, 295.
tuġībīs 76, 134, 162.
Tunísia 291.
turcs (*al-turk*) 81.
TURK, A. 303.
Tūzar 291.
ʿUbayd Allāh b. ʿAbd Allāh al-Balansī 173, 175.
ʿUbayd Allāh b. Ḥabḥāb 140.
ʿUbayd Allāh b. Muḥammad b. al-ʿUmar b. Abī ʿAbda b. al-ʿAbbās b. ʿAbd al-Barr 210.
ʿUbayd Allāh b. ʿUtmān 155, 156.
ʿUbayd Allāh b. Yaḥyā 174.
ʿUbayd Allāh b. Yaḥyā b. Abī ʿĪsā 196.
ʿUbayda b. ʿAbd al-Raḥmān al-Qaysī 138.
ʿUbayda b. ʿAbd al-Raḥmān al-Sulamī 137.
UBIETO, A. 113, 114, 148.
al-Ubullā 74.
ʿUdra b. ʿAbd Allāh al-Fihri 137.
AL-ʿUDRĪ 17, 41-44, 66, 79, 80, 83, 92, 103, 107, 147, 162, 168, 169, 193, 204, 207, 275, 292.
Udura 212.
Ullà, canònica d' 245.
Ulldecona (*Kūna*) 116, 118, 120, 123.
ʿUmar b. ʿAbd Allāh 241.
ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz 92, 128, 134.
ʿUmar b. Daysam 219.
ʿUmar b. Ḥafsūn 80, 214, 215, 230.
ʿUmar b. al-Ḥaṭṭāb 86.
ʿUmar b. Zakariyya' b. ʿAmrūs

- 193, 194, 204.
 AL-[◌]UMARĪ 25, 86.
 Umayya b. Daysam al-Šabī 219.
 Umayya b. [◌]Īsà 197.
 Umayya b. Ishaq 249.
 Unifred II de Ribagorça 287.
[◌]Uqba b. al-Ḥaġġāġ 140.
[◌]Uqba b. Nāfi[◌] 36, 131.
 Urgell 70, 159, 275.
Urgellia 222, 223.
 Urraca (*Urraka*) 80.
 Urrea de Jalón 259.
Ūry.wāla 223.
[◌]Uṭmān b. [◌]Abd Allāh al-Qurašī 251.
[◌]Uṭmān b. Abī Nis[◌]a al-Ḥaṭ[◌]amī 137.
[◌]Uṭmān b. [◌]Ubayd Allāh b. Muḥammad b. Abī [◌]Abda 238.
- V/Bolcare/Vacayra/Velcayre/Vicayra/Vocayra* 113.
 Valdejunquera 232.
 València (*Balansiyya*) 6, 38, 52, 77, 78, 91, 98, 105, 106, 109, 110-112, 116-119, 146, 160, 236, 241, 248, 251, 278, 281, 285, 293.
 Valira 223.
 Vall d'Aran 149.
Vallena/Valliena/Bebiliana/Velgean/Bellicana 114.
 Vallès 268.
 VALLS 5, 6.
 VALLVÉ, J. 19, 30, 35, 60, 73, 75, 179, 233, 234, 246, 317, 318.
 Valtierra (*Baltayra/B.lbīra*) 198, 228.
- Vardila* 53.
 Vasconia 216, 291.
 Velasquita (*Fališkīta*) 187, 188.
 Vence 243.
 El Vendrell 124.
 Verdun 74.
 Verges 245.
 VERLINDEN, C. 75.
 VERNET, J. 5, 11, 24, 28, 34, 36, 44, 66, 74, 81, 85, 86, 105, 117, 121, 157, 179, 183, 197, 212, 213, 217, 238, 239, 244, 259, 262, 269, 272, 273, 275-277, 280, 283, 297.
 via Augusta 55, 62, 124, 244.
 via Domitia 55.
 Vic (*Bīguš*) 46, 213, 214.
 VICENT CABALLER, J. 116.
Vicueça 67.
vicus Urgellensis 223.
 Viguera (*Biqayra*) 186, 187, 205.
 VIGUERA, Mª J. 16, 17, 30, 38, 41, 42, 44, 61, 78, 112, 134, 142, 143, 145, 147, 149, 150, 155, 156, 161-163, 165, 167-171, 175-177, 179, 183, 189-192, 194, 195, 197-201, 204, 206, 207, 209, 211, 216, 217, 221, 222, 226-229, 231-236, 238, 239, 249, 250, 259, 266, 271, 286, 298, 301, 311.
 VILADRICH, M. 13, 53, 61, 101, 112-116.
 Vilagrassa 125.
 Vilanova i La Geltrú 53.
 Villagarrosa 124.
 VILLANUEVA, J. 245, 300.
 VILLARÓ, A. 223.
 Vimbodí 123.

- Vinarragell 118.
Viñones 311.
VIRGILI, A. 102, 105, 167.
- Wadī Dīyyi* 232.
Wadīna 265.
Wādih 304, 305, 315-317, 319, 321, 322.
al-Walīd b. ʿAbd al-Malik 78.
Wamba 64.
AL-WANŠARĪŠĪ 27.
al-Wāqidi 139.
WENSINK, A. J. 33.
WIET, G. 11, 15.
Witiza 14.
WOLF, P. 166, 171.
WRIGHT 28.
Wuhayb b. Aḥmad 186.
WÜSTENFELD, F. 22, 23.
Wunāt 78.
- Xātiva 91, 316.
Xert (*Šibārti/Šārt*) 118, 123, 236.
Xina 74.
- Yāğ.ma* 61.
Yaḥyā b. ʿAbd Allāh b. Yaḥyā b. Idrīs 285.
Yaḥyā b. ʿAlī b. Hamdūn 281, 282.
Yaḥyā b. Ġāniya 94.
Yaḥyā b. Hāšim b. Ḥāšim b. Muḥammad al-Anqar al-Tuġībī 236, 250, 251, 259, 260, 270.
Yaḥyā b. Muḥammad b. Ilyās 247, 251.
Yaḥyā b. Muḥammad b. Ḥāšim b. Muḥammad al-Anqar al-Tuġībī 276.
- Yaḥyā b. Muḥammad al-Ṭawīl 264-266, 268.
Yaḥyā b. Qasī 79.
Yaḥyā b. Salama al-Kalbī 137.
Yaḥyā b. Yaḥyā, alfaquí 159.
YÁÑEZ, C. 223.
AL-YAʿQŪBĪ 11.
YĀQŪT 21, 30, 52, 91, 163.
Yūnus b. Mūsā b. Furtūn b. Qasī 79.
Yūnus b. Muḥammad b. Lubb b. Qasi 228, 230.
Yūnus b. Mūsā b. Furtun b. Qasī 79.
Yunūs b. Zanbāt 186.
Yuqārtaš b. Mūsā b. Furtun b. Qasī 79.
Yūsuf b. ʿAbd al-Raḥmān al-Fihri 143.
Yūsuf b. Hišām 131, 132.
Yūsuf al-Qaysī 154.
Yūsuf b. Yaḥyā al-Maġāmī 91.
- Zado 166.
Zāhir b. Furtūn b. Qasī 79.
Zakariyyā b. ʿAmrūs 185.
Zakariyyā b. Anīla 214.
Zakariyyā b. ʿUmar b. ʿAmrūs 193, 194, 204.
Zamega 298.
Zamega ibn Fut 298.
Zamora 267.
zanāta 281.
Zat 166, 168.
Zayas de la Torre (*Tayāġa*) 61.
AL-ZAYDĀN 18.
ZIMMERMANN, M. 38.
Zīrī b. ʿAtiya 300.
Ziyāt b. Afīḥ 284.

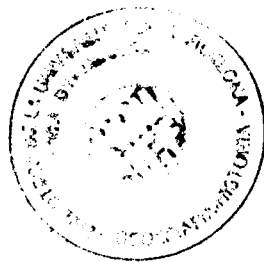
ZOZAYA, J. 33.
Zuhayr b. Qays 131.
AL-ZUHRĪ 19, 60, 86, 99.
Zuhruf 160.

...d.marāy al-ʿAbbadī 262.
.n.q.ra 197.
.stā 80.
ḥiṣn B.nīš/N.īš/Y.nīš/B.nī.š
124.
fahṣ B.nīš/N.īš/Y.nīš/B.nī.š
124.

- Joan de Gorz 271, 272.
 Josep 297.
 jueus (*al-yahūd*) 46, 74, 82, 89, 255, 257, 262, 306, 321.
 Jusseu 297.
- K.t.nūh*, *K.t.n.da* 111.
 Kaʿb b. Zuhayr 85.
 khazars (*al-ḥazar*) 81.
Kitāb al-iqīdāb 320.
Kitāb al-Ġihād 166.
Kitāb al-Mudawwana 167.
 KRAMERS, J. H. 15.
 KREHL 28.
 KRETSCHMER 121.
- L.ḥrū.qah/L.ḥrw..ah* 218.
 L'Aiguadí/L'Eguadí (*wādī al-Ramak*) 120, 121.
 L'Alfalg (*.flīš*) 66, 121.
 L'Escala 244, 245.
 L'Estartit 245.
 L'Hospitalet de l'Infant 121, 122, 125.
 La Cava 110.
 La Cova (*al-Kahf*) 108.
 La Febró 289.
 La Grassa (*Šanta Mariyya Ġrāṭiya*) 91, 92.
 La Granja d'Escarp (*Iškarb*) 94.
 La Jana (*al-Yāna*) 118, 119.
 La Meca 53, 74, 280.
 La Pobla de Lillet 169.
 La Pobla de Massaluca 124.
 La Pobla de Roda 221.
LaSegel/Larchen/Lasechel/Lasechen/Lasegy/Lasehen 114.
 La Sentiu de Sió 114.
 LABARTA, A. 190.
- LACARRA, J. M. 129, 161, 232, 311.
 LAFUENTE ALCÁNTARA, E. 11, 12.
 LAGARDÈRE, V. 106.
 LALIENA, C. 298, 311.
 Lampègia 138.
 LAMPTON, A. K. 35.
Laqant 256.
Las Oliuas/las Olivas 67, 113.
 al-Layt b. Saʿd 77.
 Ledesma (*Laṭiśma*) 290.
 Les Avellanes 114.
 Les Garrigues 123, 124.
 Letgarda, muller de Borrell II 299.
 LÉVI-PROVENÇAL, E. 12, 15, 16, 24-26, 30, 31, 35, 48, 53, 54, 65, 78, 82, 88, 89, 100, 102, 108, 111, 114, 118, 140-143, 146, 147, 150, 155, 158, 160, 161, 167, 170, 171, 173-175, 177, 178, 183, 196, 198-200, 207, 208, 210, 213, 215, 219, 226, 230, 232, 238, 253, 254, 258, 270-272, 275, 276, 296, 297, 300, 301, 303, 305, 309-315, 317, 319-322.
 LEWIS B. 10, 32.
 Licharra 232.
 Lilla 290.
 Lillet 290.
 LINDGREN, U. 41.
 LINDLEY CINTRA, L. P. 13, 112.
 LIROLA, J. 182, 183, 208, 243, 244, 256, 258, 275, 297.
 Lisboa (*Ašbūna*) *Lisbona/Lixbona* 57, 64, 247, 314.

T.D
558

